

Mescid-i Aksâ Kitâbeleri Bağlamında Yazı-Mekân İlişkisi

• Gülşen Soycanı^a

Özet

Yapı kitâbeleri veya âyet, hadis gibi dinî içerikli âbidevi yazılar mimari eserin özelliğine, fonksiyonuna ya da yapılış amacına yönelik ipuçları barındırır. Bu bazen inşa, tamir yahut tecdid kitâbesinin başındaki âyetin yapının işlevine yönelik seçilmesi bazen yapım ifadesinden sonra mimari eseri tanımlayan birkaç kelimelik terkiplerin yazılması bazen de dinî muhtevalı metinlerin yapıya işlenmesidir. Kitâbelerin, mekânların tanımlamasına katkıda bulunduğu hususu dikkate alındığında “Sözün imgesi hükmündeki bu yazıların mekâna etkisi nedir?” sorusu önemli hale gelmektedir. “Bir mimari yapının, kitâbelere tesiri var mıdır?” şeklinde soruyu tersten sorup çift taraflı bir etkileşimin peşine düşmek de pek tabii mümkündür. Bu iki sorunun cevabını aramak için en uygun yerlerden biri şüphesiz, Emevî’den günümüze değin pek çok İslâm devletine ev sahipliği yapan Kudüs Harem-i Şerif mahallidir.

Yapılan literatür taramasında Kudüs kitâbelerini derinlikli inceleyen akademik çalışmaların ekseriyetinin Batılı araştırmacılara ait olduğu görölmüştür. Genellikle belli bir döneme ait olan bu çalışmalar, Kudüs’ün mimari yapılarını ve yazılarını mercek altına almaktadır. Ülkemizde ise kitâbeleri konu alan pek çok yayın olmakla birlikte bu araştırmaların bir kısmı içeriğe odaklanarak tarihî bilginin peşinden giderken kimisi de biçimdeki değışiklikleri tespit ederek İslâm yazı sanatının izini sürmektedir. Her iki kategoride kıymeti haiz araştırmalar yapılmakta iken İslâm’ın ilk kıblesi ve üçüncü Harem-i Şerif’i olarak marûf Mescid-i Aksâ kitâbelerini konu alan çalışmaların yetersizliği ortadadır. Bu makale, erken dönem oryantalistlerin iddia ettiği gibi kitâbelerin “rastgele ve sadece süsleme amaçlı” nakşedilmediklerini aksine mimaride mevcut en eski yazı vassfına sahip Kubbetü’s-Sahra Emevî kitâbesinden itibaren bulundukları yerlerin itinayla seçilip bir amaca mâtuf işlendiklerine dair Mescid-i Aksâ özelinde örnekler sunmayı hedeflemektedir. Bunu yaparken çalışmanın boyutunu aşmamak adına Mescid-i Aksâ’nın tüm kitâbeleri değil yazı tezyinatı açısından dikkat çekici olanlar ve âbidevî yapıda bulunanlar tercih edilmiş; güncel fotoğraflarla kitâbelerin günümüzdeki durumları gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Filistin, Kudüs, Harem-i Şerif, Mescid-i Aksâ, Mimari Yapı, Kitâbe.

^a Dr, MEB, gulsen55soycan@gmail.com, ORCID: 0000 0003 0176 2069

Writing-Space Relationship in the Context of Masjid al-Aqsa Inscriptions

Abstract

Building inscriptions or monumental writings with religious content such as verses and hadiths give clues about the characteristics, function or purpose of the architectural work. This is sometimes achieved by selecting a verse related to the function of the building at the beginning of the construction, repair or renovation inscription, sometimes by including a few words describing the architectural work after the construction statement, and sometimes by engraving religious texts directly on the building. Considering that inscriptions contribute to the definition of spaces, the question 'What is the effect of these inscriptions, which are visual representations of sacred texts, on space?' gains importance. It is also possible to ask the question in reverse as 'Does an architectural structure affect the inscriptions on it?' and discover a two-way interaction. One of the most suitable places to search for the answers to these two questions is undoubtedly the Harem-i Sharif in Jerusalem, which has hosted many Islamic states from the Umayyad period to the present day.

In the literature review, it is seen that the majority of academic studies that examine Jerusalem inscriptions in depth belong to Western scholars. These studies generally belong to a certain period and focus on the architectural structures and writings of Jerusalem. In Turkey, on the other hand, publications on the inscriptions focus on content, historical information and the art of Islamic writing. Although there are valuable studies in both categories, the insufficiency of studies on the inscriptions of Al-Aqsa Mosque, the first Qibla of Islam and the third Haram al-Sharif, is evident. Starting with the Umayyad inscription of the Dome of the Rock, which is the oldest existing inscription in architecture, this article aims to provide examples in the case of Al-Aqsa Mosque that the inscriptions were not engraved 'randomly and only for ornamental purposes' as the early orientalists claimed, but that their locations were carefully selected and engraved for a purpose. In doing so, in order not to exceed the size of the study, not all the inscriptions of Al-Aqsa Mosque, but the ones that are remarkable in terms of the content, ornamentation and monumentality, starting from the oldest chronologically, have been selected. The current status of the inscriptions is shown with new photographs. At the same time, the historical background of the period in which the inscriptions were engraved has been taken into account together with their meanings.

Keywords: Palestine, Jerusalem, Haram al-Sharif, Masjid al-Aqsa, Architectural Structure, Inscription.

Giriş

İ. C. Schick'in tanımıyla, bir mekânın "yazılı hafızası" hükmünde olan kitâbeler, işlendiği malzemenin yapısından kaynaklı olarak geçmişten günümüze birçok bilginin intikalini sağlayan en güvenilir vesikalardandır.¹ Nitekim taş veya benzeri malzemeye mahkûk bir kitâbeden hareketle mimari yapının inşa, tecdid veya tamir tarihini, dönemini, bânisini, yapı ustasını, yapılış amacını ve daha birçok şeyi tespit etmek mümkündür. Bir mimari eserin kimlerin elinde şekillendiğinin, hangi aşamalardan geçerek bugüne ulaştığının işaretlerini taşıyan kitâbeler, her zaman bulundukları yerin tarihine veya özelliğine dair

¹ İrvin Cemil Schick, "Şehrin Yok Edilmekte Olan Yazılı Hafızası: Kitabeler," *Toplumsal Tarih*, no. 238 (2013): 24.

bilgiler ihtiva etmeyebilir. Bazen bir âyet-i kerime, hadîs-i şerif, esmâ-i mübâreke veya kelâm-ı kibâr vasıtasıyla mimari yapıyı tezyin ederek o mekâna şahsiyet kazandırdığı da görülür. İster tarih kitâbesi ister dinî içerikli levha olsun yazının hattatı, hayal gücünü mimari esere yansıtırken maddi yönü ağır basan yapıya duygusunu da katar.²

İslâm mimarisinde mekânların inşasına, süslemesine ve kimliğine katkıda bulunan kitâbeler olduğu gibi kitâbelerin içeriğine, yazı üslûbuna, boyutuna tesir eden mekânlar da vardır. Sözelimi mimari yapının özelliğine göre kitâbenin ebatı, yazı türü, tezyinî özellikleri değişebilir veya verilmek istenen mesaj kitâbenin boyutu, istifi, yazı üslûbu üzerinden anlatılabilir. Yazı-mekân arasındaki bu çift taraflı ilişkiye bağlı olarak bazı ifadelerin sıklıkla kullanıldığı görülür. Bunun sebebi yazının estetik güzelliğinin yanı sıra kullanılan ibarenin mekânın vasfı veya önemiyle uyumlu olmasından ileri gelir.³ İşte bu ilişkiden hareketle yola çıkan araştırmamız erken dönem oryantalistlerin iddia ettiği gibi özellikle âyet içerikli kitâbelerin rastgele seçilerek mimari esere işlendikleri savının aksine Mescid-i Aksâ Harem kitâbeleri özelinde yazı ile mekân arasındaki etkileşimin anlam boyutuna odaklanmaktadır.⁴

Doğudan Bâbu'r-Rahme Mezarlığı, güneyden Kible Mescidi, batıdan ve kuzeyden daha ziyade Eyyûbî ve Memlûk dönemi mimari yapılarıyla donatılan Mescid-i Aksâ; Müslüman hâkimiyetinde kaldığı yaklaşık 13 asırlık süre zarfında Emevî, Abbâsî, Fâtımî, Eyyûbî, Memlûk, Osmanlı dönemlerine tarihlendirilen çok sayıda kitâbeyi bünyesinde barındırmaktadır.⁵ İslâm medeniyetinin dilsiz şahitleri kabul edilen bu kitâbelerin kimisi dinî içerikli levhalardan kimisi yapıya dair bilgilerden oluşmaktadır. Yapılan saha araştırmasında içeriği ne olursa olsun her kitâbenin bulunduğu yerle bir irtibatının olduğu

² Nihat Boydaş, *Ta'lik Yazıya Plastik Değer Açısından Bir Yaklaşım* (M.E. B., 1994), 68.

³ Aynur Maktal, "Hüsni Hat Tasarımlarında Yazı - Mekan İlişkisi," *2000'li Yıllarda Türkiye'de Geleneksel Türk El Sanatlarının Sanatsal, Tasarımsal ve Ekonomik Boyutu Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 198.

⁴ İrvan Cemil Schick ve Mohammad Gharipour, ed., *İslam Dünyasında Hat ve Mimari* (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2022), 10-11. Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. Jamal J. Elias, Hz. Ayşe'nin Minderi İslam'da Dini Sanat, Algı ve Pratik, çev. İsa İlkey Karabaşoğlu (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 288-91.

⁵ Müstakil olarak İslâmî dönem Kudüs kitâbelerini konu alan en eski çalışma, Arap epigrafisinin temelini atan İsviçreli ünlü epigrafist Max van Berchem'e aittir. Yaklaşık yirmi yıllık araştırmaları neticesinde hem Kudüs'deki hem de Mescid-i Aksâ'daki mimari yapıların üzerinde bulunan veya kaynaklarda geçen kitâbeleri kayda geçiren Berchem, yazı-mekân ilişkisinden ziyade kitâbelerin muhtevasını analiz ederek tarihî bilgileri gün yüzüne çıkarmıştır. Berchem, âyet-i kerimelerden müteşekkil çoğu kuşak yazısını eserine almamıştır. Bk. Max van Berchem, *Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum Deuxième Partie Syrie du Sud: Tome Premier-Jerusalem "Ville"* (Caire: Institut Français D'archéologie Orientale, 1922); Max van Berchem, *Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum Deuxième Partie Syrie du Sud: Tome Deuxième - Jérusalem "Haram"* (Caire: Institut Français D'archéologie Orientale, 1925). Berchem'in eserindeki kitâbelerin yeniden tespitini yapmak ve yerlerini bir haritada göstermek amacıyla Archibald G. Walls ve Amal Abu'l-Hajj tarafından hazırlanan bir el kitapçığı da bulunmaktadır. Archibald G. Walls ve Amal Abul-Hajj, *Arabic Inscriptions in Jerusalem: A Handlist and Maps* (London: World of Islam Festival Trust, 1980). Bunların dışında Kudüs'ü konu alan bazı Arapça kaynaklar, konuları bağlamında kitâbelere kısmen de olsa yer vermiştir. bkz. Ârif el-Ârif, *el-Mufasssal fi târihi'l-Kuds* (Kudüs: Matbaatü'l-Maârif, 1999); Muhammed Hâşim Mûsâ Gûşe, *Târîhü'l-Mescidi'l-Aksâ: Delîlun eseriyyun târihiyyun li'l-meâlim el-İslâmiyye fi'l-Mescidi'l-Aksa'l-mübârek* (Filistin: Vizâretü'l-Evkâf ve Ş-Şuûnî'd-Diniyye, 2002); İhâb el-Cellâd, *Meâlimü'l-Aksâ tahte'l-micher* (Kudüs: Merkezü Beyti'l-Makdis li'l-Edeb, 2017). Eyyûbî dönemi özelinde Kudüs ve civarındaki kitâbeleri hat sanatı açısından konu alan Türkçe tek yayın için bk. Ahmet Gedik, *Hat Sanatı Bakımından Kudüs ve Çevresindeki Eyyûbî Kitâbeleri* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020). Yazı-mekân ilişkisini Amasya kitâbeleri özelinde konu edinen çalışma için bk. Mehtap Gülşen Serin, "Amasya Türk-İslam Mimarisinde Yazı-Mekân İlişkisi," (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2024).

görülmüştür. Bu münasebet bazen mekânın neden yapıldığını izah ederek yapının fonksiyonunu ve önemini ortaya çıkarırken bazen bir âyet, hadis gibi dinî metinlerle Müslüman kimliğine vurgu yapmaktadır.

Emevî Kitâbeleri

Kubbetü's-Sahra

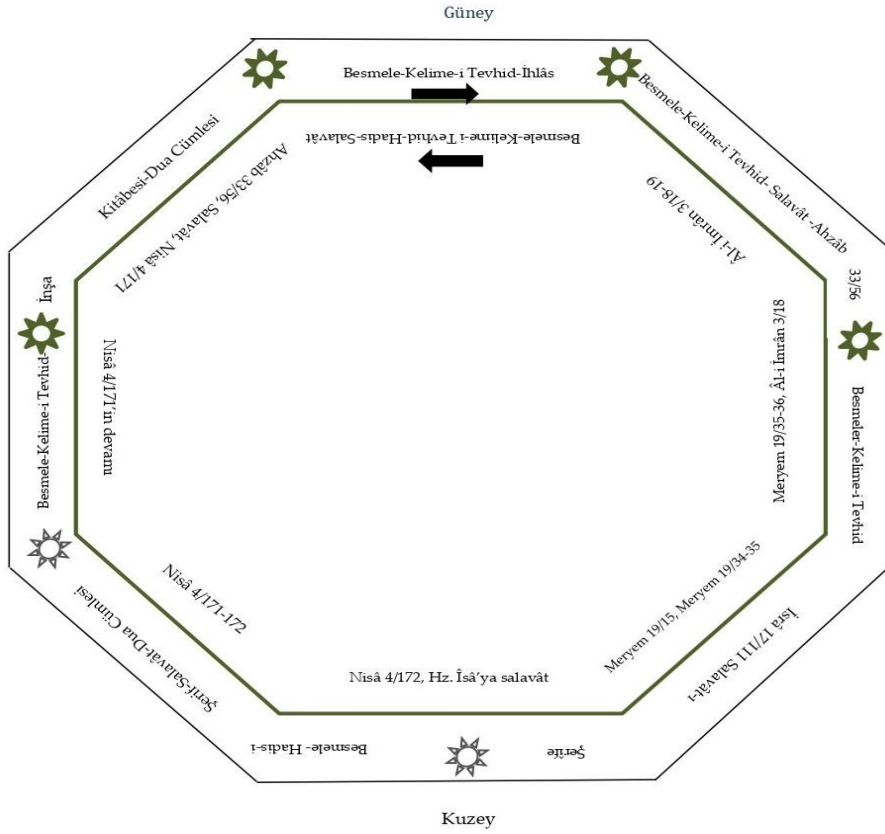
Özgünlüğünü büyük oranda koruyarak günümüze kadar gelen, Mescid-i Aksâ mahallindeki en erken tarihli mimari yapı Kubbetü's-Sahra'dır. Bu mukaddes alandaki en eski kitâbe ise yine bu yapıya ait olup Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân dönemine tarihlenmektedir.⁶ Kaya Kubbesi'nin iç kısmındaki ilk sekizgen revak kemerin her iki yüzüne 72/691 tarihinde işlenen Emevî kitâbesi, yaklaşık 240 metre uzunluğundadır (Tablo 1).⁷ Yeşil zemin üzerine celî kufîyle nakşedilen yazı kuşağının bulunduğu mekânın yüksekliği nedeniyle ilk bakışta fark edilmesi zordur (Resim 1). Bununla birlikte hem tezyinatın ayrılmaz parçası olması hem verdiği mesaj hem de hat sanatı cihetinden son derece kıymetlidir. Emevî dönemi kuşak yazısının araştırmamıza konu olan vasfı, muhtevası ve bulunduğu mekânla uyumudur.⁸ Bu kitâbede geçen âyet-i kerîme, salavât-ı şerîfe, kelime-i tevhid ve diğer dua cümleleri aşağıdaki sekizgen şemada gösterilmiştir.

⁶ Emevî kitâbesi, en erken tarihli kuşak yazısı olarak da kabul edilmektedir. Nusret Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), 206; Fatih Özkafa, *Hat Sanatı Osmanlı'dan Bugüne* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2023), 222; Hilal Kazan, "Kudüs'te İslâm Sanatları'nın İzlerini Sürmek," ed. Fulya İbanoğlu, *Din ve Hayat Dergisi*, no. 44 (2022): 81.

⁷ Oleg Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, çev. Yavuz Nuran (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 1998), 70; Oleg Grabar, *İslam Sanatı Çalışmalarının İnşası IV: Kudüs*, çev. F. Tülay Kazancı (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2024), 220-21. Kitâbenin uzunluğunu 254 metre olarak veren kaynaklar da vardır. Bk. Marcus Milwright, *Dome of the Rock and Its Umayyad Mosaic Inscriptions* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016), 65.

⁸ Kubbetü's-Sahra Emevî kitâbesinin harf karakterlerinin hat sanatı bakımından değerlendirilmesi için bk. Gülşen Soycan, "Kudüs Harem-i Şerif Kitâbelerinin Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi" (Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2024), 171-84.

Şekil 1. Kubbetü's-Sahra Emevî kuşak yazısının muhtevası ve konumu

Şekil 1.'e göre Kubbetü's-Sahra revak kemerlerinin dışındaki (duvara bakan) yazılar, Arapça'nın tabii seyrine uygun olarak güneyden başlayıp saat yönü istikametinde devam ederek güneydoğuda sonlanmaktadır. Revak kemerin içindeki (kayaya bakan) yazılar ise yine güneyde başlayıp saat yönünün aksine güneydoğudan ilerleyerek güneybatıda nihayete ermektedir.⁹

İlk revak kemerin (duvar tarafındaki) güney kapısının girişine besmele ve kelime-i tevhidden sonra İhlâs sûresinin tamamı hakkedilmiştir. Hz. Peygamber'den mervî bir hadise göre Kur'ân-ı Kerim'in üçte birine denk olan mezkûr sûrenin diğer cephe yazılarına nispetle daha sıkışık halde buraya sığdırıldığı görülmektedir.¹⁰ Bunun nedenlerinden biri muhtemelen kible kapısından içeriye giren kimsenin başını kaldırıp yukarıya baktığında Cenâb-ı Hakk'ın birliğini tefekkür etmesine imkân tanımaktadır. Aynı zamanda tevhid akîdesi odaklı bu sûrenin nakşedilme sebepleri arasında Kudüs'ün yeni sahiplerinin inanç biçimini yerli halka duyurmak olduğu da söylenebilir. Kitâbede yer alan iki farklı dua cümlesinin dış revak kemerin kuzeydoğu ve güneydoğu cephelerine yazılması dikkat çekicidir. "Kıyamet gününde onun, ümmetine şefaati (Allah) kabul etsin" dua cümlesinin diğer taraflar yerine kuzeydoğuya işlenmesinin arka planında bu cephenin Bâbü'r-Rahme Mezarlığı ve Kidron Vadisi'ne bakmasıyla ilgisi olmalıdır. Cehennem Vadisi olarak da adlandırılan bu mekân, semavî dinlerde kıyamet günü ile

⁹ Soycan, "Kudüs Harem-i Şerif Kitâbelerinin Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi," 171.

¹⁰ Buhârî, Tevhid 1.

ilişkilendirilmektedir. Yine Müslüman mezarlarından müteşekkil Bâbü'r-Rahme Kabristanı sahabî kabirlerini muhafaza etmektedir. Hz. Peygamber'in mi'racı yükseldiği Mescid-i Aksâ'nın zirvesine inşa edilen Kubbetü's-Sahra'nın kuzeydoğusuna şefaitle ilgili dua cümlesinin yazılması yazı-mekân ilişkisinin gözetildiğinin emaresidir. Bâninin adı, yapım yılını takiben güneydoğu cephesine dua cümlesi nakşedilmiştir. Kitâbelerde alışlagelinen bir uygulamanın belki de ilk örneği olan bu dua cümlesi, Halife Abdülmelik b. Mervân ile ilgilidir.

İlk sekizgen revak kemer, Kubbetü's-Sahra'nın beden duvarlarına yakındır (Resim 1, 2). Bu durum yazıların görünmesi ve okunması güçleştirmektedir. Muhtemelen bu nedenle, revağın dış yüzüne her Müslümanın aşına olduğu besmele ve salavât 5, kelime-i tevhid 6 defa yazılmıştır.¹¹ Buna mukabil âyet olarak sadece tevhid akîdesini konu edinen İhlâs sûresi ile Medine'de nazil olan Ahzâb sûresinin 36. ve İsrâ sûresinin 111. olmak üzere 3 farklı sûreden 6 âyet nakşedilmiştir.¹² Mezkûr âyetlerin ortak noktaları Hz. Muhammed'in nübüvvetinden, Allah'ın vahdâniyetinden, sıfatlarından, mutlak hâkimiyetinden, ezeli ve ebedî olmasından bahsetmesidir.

Dış revak kemerin doğusundan başlamak suretiyle güneydoğu boyunca uzanan kısma ise بنى هذه القبة عبد الله عبد الله الإمام المأمون أمير المؤمنين في سنة اثنتين وسبعين ("Bu kubbe Allah'ın kulu, Allah'ın kulu, imam, mü'minlerin emîri Me'mûn tarafından 72 yılında yapılmıştır") cümlesi hakkedilmiştir.¹³ Kubbetü's-Sahra'nın fonksiyonunu, bânisini ve yapım tarihini bildiren bu ibareyi mimari yapıdaki en eski inşa kitâbesi saymak yanlış olmayacaktır.

Buradaki "هذه القبة" (hâzihi'l-kubbe) terkibi, yapının bir mescit olarak değil bir ziyaretgâh olarak tasarlandığını ima ederken, Abbâsî halifesi el-Me'mûn'un (813-833) isminin nakşedildiği yerdeki mozaiklerin daha koyu olması ve halifenin hilâfet yılları ile Kubbetü's-Sahra'nın inşa tarihi olan 72/691 senesinin uyuşmaması yapılan değişikliğe işaret etmektedir (Resim 1).

¹¹ Besmele kısaltma olmaksızın güney, güneybatı, doğu, batı ve kuzey cephelerine yazılmıştır. Salavâtla kastedilen dış revak kemerin güney, kuzeydoğu ve doğusunda "محمد رسول الله صلى الله عليه", güneybatısında "محمد رسول الله", kuzeybatıda başlayıp kuzey boyunca devam eden "محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم" cümleleridir. Kitâbede geçen kelime-i tevhid ile dış revak kemerin güney ve doğusunda "لا إله إلا الله وحده لا شريك له", batıda "لا إله إلا الله وحده" cümleleri; dua cümlesiyle "وتقبل شفيعته يوم القيمة في أمته" ibareleri kastedilmektedir.

¹² Kubbetü's-Sahra Emevî kitâbesinin detayları hakkında bk. Soycan, "Kudüs Harem-i Şerif Kitâbelerinin Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi", 164-92.

¹³ "Allah'ın kulu" ibaresi kitâbede iki defa geçmektedir.

Resim 1. Kubbetü's-Sahra, Kubbetü's-Sahra, Emevî kitâbesi, dış revak kemer doğu cephesi

Bu kısımda عبد الله (Abdullah) terkinin iki defa yazılmasının sebebi, ikincisinin Abdülmelik'in عبد الملك (Abdü'l-melik) ismi iken melik kelimesinin silinip yerine Allah lafzının yazılmasından kaynaklı olmalıdır. Zaman zaman kitâbelerde rastlanan bu durum âbidevî yapıdaki en erken tarihli yazı kuşağı olarak bilinen Emevî kitâbesinde de yaşanmış ve Kubbetü's-Sahra'nın restorasyonunu gerçekleştiren Me'mûn tarafından yapının inşasını emreden Abdülmelik b. Mervân'ın adı silinmiştir (Resim 1).¹⁴ Benzer durum yine Emevî dönemine tarihlendirilen Kubbetü's-Sahra'nın kuzey ve doğu kapılarında bulunan ancak sonradan Mescid-i Aksâ İslâm Müzesi'ne kaldırılan iki adet bronz kitâbe için de geçerlidir.¹⁵ Bâninin isminin silinip yapının inşa tarihinin bırakılmasını Abbâsî halifesinin, Emevî iktidarına tepkisi ve bölgenin yeni sahiplerini göstermesi olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim Abdülmelik b. Mervân'ın adı silindikten sonra Me'mûn'un adı "imam ve müminlerin emiri" unvanları eşliğinde yazılarak Emevîler'e karşı üstünlük vurgusu yapılmıştır.¹⁶ Zira Emevîler döneminde halifeler için "halifetü rasûlillah" (خليفة رسول الله) "emirü'l-mü'minîn" (امير المؤمنين) lakapları kullanılırken Abbâsî hilâfesinde bunlara "imam" (امام) da ilave edilmiştir.¹⁷

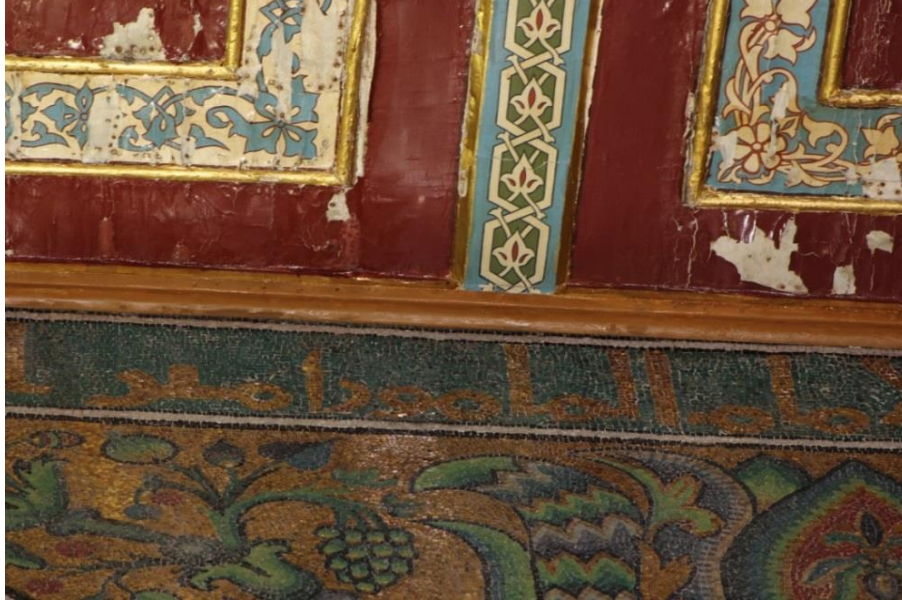
¹⁴ Kahire merkezli mimari yapılarda bâninin adının silindiğine dair örnek için bk. Bernard Q'Kane, "Orta Çağ Kahiresi'nde Anıtsal Kitâbelerin Mecra ve Mesajları", *İslâm Dünyasında Hat ve Mimari*, ed. İrvîn Cemil Schick ve Mohammad Gharipour (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2020), 547.

¹⁵ Grabar, *İslâm Sanatının Oluşumu*, 71. Bronz kitâbelerin muhtevaları ve görselleri için bk. Mehmet Tütüncü, "Kubbetüssahra Yazıları", *Düşünce ve Tarih*, no. 40 (2018): 41-43.

¹⁶ Soykan, "Kudüs Harem-i Şerif Kitâbelerinin Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi", 572.

¹⁷ Cahid Bilgiç, "Memlûk Devletinde Sultanların Ünvan Lakab ve Nisbeleri" (Yüksek Lisans, Ankara, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2019), 2-3.

Resim 2. Kubbetü's-Sahra, Emevî kitâbesi, dış revak kemer güneydoğu cephesi, Halife Me'mûn'un isim detayı

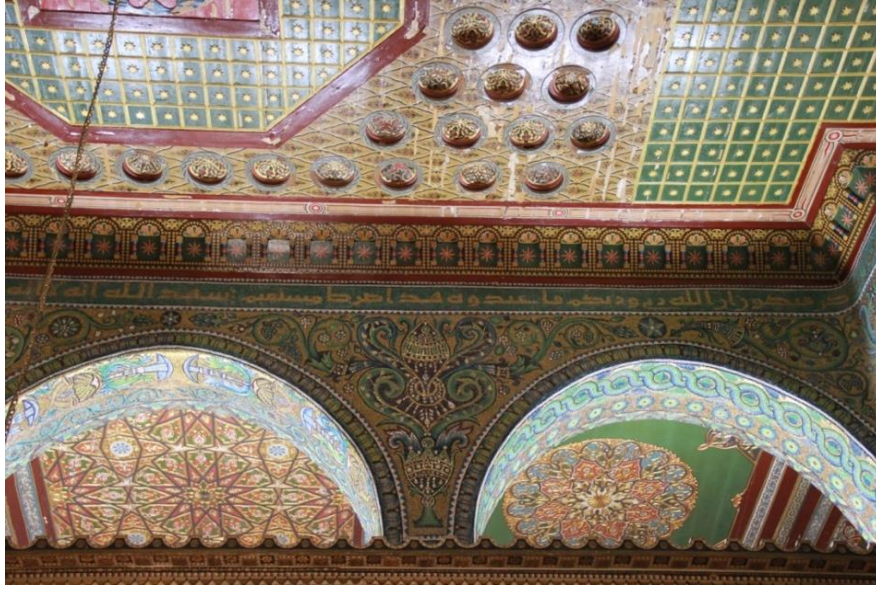
İlk sekizgenin iç yüzü (kayaya bakan cephesi), insanların görmesine daha müsait olduğundan buraya besmele, kelime-i tevhid, hadis ve salavât birer defa yazılmış, ilaveten Ahzâb 56, Nisâ 171-172, Meryem 15, 34-36, Âl-i İmrân 18-19. âyetleri nakşedilmiştir. Dört farklı sûrede geçen bu sekiz âyetin muhatabı genel olarak müminler ve Ehl-i kitabtır. Kubbetü's-Sahra'nın inşa edildiği dönemde, civarda meskûn yerli halkın Hristiyan ağırlıklı Ehl-i kitab olması, muhtemel ki bahse konu âyetlerin tercih edilme sebepleri arasındadır. İç revak kemer kitâbesindeki mevcut âyetlerin rastgele seçilmediği, konularının aynılığından da anlaşılmaktadır.¹⁸ İç revak kemer âyetleri ve Kur'an dışı ifadeler, dış yüzde alıntılanan temaları tekrarlamakta ancak bunlara yeni unsurlarda eklemektedir.¹⁹ Ana hatlarıyla ifade etmek gerekirse bu âyetlerde Hz. Muhammed'in İslâm'daki konumuna vurgu yapılmakta, Meryem oğlu İsâ'nın Allah'ın elçisi ve kulu olduğu, teslîs inancının yanlışlığı beyan edilmektedir. Hz. İsâ'nın dilinden hak ve adaleti ayakta tutan Cenab-ı Hakk'ın bir ve tek olduğu ifade edilmekte, melekler ve ilim sahiplerinin O'ndan başka tanrı olmadığını kabul ettikleri bildirilmektedir. Esasında iki yazı kuşağının konuları arasında bir devamlılığın olduğu söylenebildiği gibi iç kuşağın muhatabını hedef alan daha spesifik temaları içermesi hasebiyle farklılık taşıdığı da belirtilebilir. Bununla birlikte pek çok konuyu ihtiva eden Kur'ân-ı Kerim âyetlerinden bilhassa Allah'ın vahdâniyetine, tevhid akîdesine, Hz. İsâ'nın ubûdiyet ve nübüvvet yönüne odaklananların seçilmesi, bu kitâbelerin bir gayeye mâtuf kaydedildiklerinin işaretidir. Yapının bânisi Abdülmelik b. Mervân'ın hangi niyetle Kubbetü's-Sahra'nın yapımına başladığı öteden beri tartışılmış ancak bu konuda nihâî bir sonuca varılamamıştır. Kubbetü's-Sahra kitâbelerinin yapının inşa sebebini zımnî de olsa ima

¹⁸ Gülru Necipoğlu, "The Dome of the Rock as Palimpsest: 'Abd Al-Malik's Grand Narrative and Sultan Süleyman's Glosses," *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World* 25 (2008): 36.

¹⁹ Milwright, *Dome of the Rock and Its Umayyad Mosaic Inscriptions*, 73.

ettiğini ve bir mesaj içerdiğini düşünen kişilerin başında İslâm mimarisi ve sanatı hakkında müteahhas Oleg Grabar gelmektedir. Grabar, dış kaynaklı ve metinlere dayalı bilgilerle binanın yapıldığı zamandan bugüne kalan tek kanıt olarak Emevî kuşak yazısının birlikte değerlendirilmesinin Kubbetü's-Sahra'nın yapım nedenini daha kapsamlı ve kesin bir şekilde açıklayacağını düşünmektedir.²⁰ Shaile Blair ise Eyyûbî kitâbeleri özelinde Kudüs'teki mimari yapılarda Kur'an âyetlerinin kullanılmasını şehri İslamlaştırma politikası olarak yorumlamıştır.²¹

Resim 4. Kubbetü's-Sahra, Kubbetü's-Sahra, Emevî Kitâbesi, iç revak kemer batı cephesi

Burada ifade edilmesi gerekli kayda değer bir başka husus, Kubbetü's-Sahra'nın ilk revak kemerinin hem iç hem dış kısmında bulunan “ لا إله إلا الله وحده لا شريك له له الملك وله الحمد يحيي ويميت وهو على كل شيء قدير ” ibaresinin kaynağıdır (Resim 4, 5).²³ Kubbetü's-Sahra ve Emevî kitâbesi üzerine çalışmalarıyla tanınan Oleg Grabar ve Marcus Milwright bu cümleyi Tegâbûn sûresinin birinci âyeti ile Hadid sûresinin 2. âyetinin birleşimi olarak kaydetmiştir.²⁴ Ancak sahih hadis kitaplarının pek çoğunda mezkûr ifadenin tamamına yer verilmesi, onun bir hadis metni olduğunu göstermektedir. Konu bakımından diğer âyet

²⁰ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 63.

²¹ Sheila Blair, “The Power of the Word: Ayyubid Inscriptions in Jerusalem”, *Ayyubid Jerusalem: The Holy City in Context 1187-1250*, ed. Robert Hillenbrand ve Auld Sylvia (London: Altajir Trust, 2009), 124.

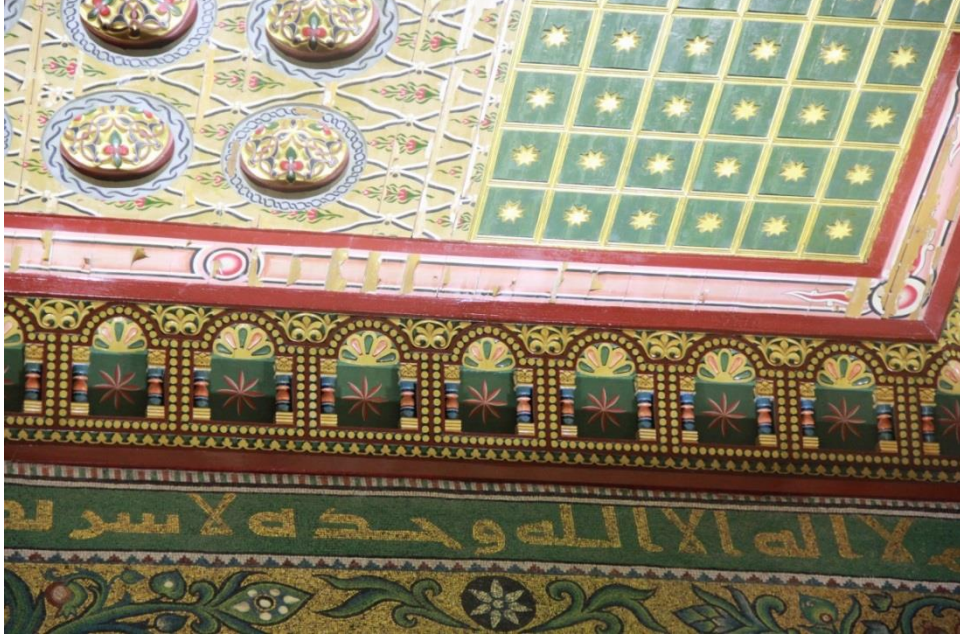
²² Kitâbenin Okunuşu: “Lâ ilâhe ilallâhu vahdehû lâ şerîke leh. Lehu'l-mülkü ve lehu'l-hamdü yühyî ve yümît ve hüve a'lâ külli şey'in kâdir.” Anlamı: “Allah'tan başka ilah yoktur, O tektir, O'nun ortağı yoktur. Mülk O'nundur, hamd O'nadır. O hem hayat verir, hem öldürür. O'nun her şeye gücü yeter.” Buhârî, Sıfâtü's-Salât, 71; Müslim, Mesâcid, 137. Câmiu's-Sahîh olarak isimlendirilen bu kitapta hadisin varyantında ufak farklılıklar vardır. Tirmizî, Salât, 108, Da'vât, 36, 97; Ebû Dâvûd, Menâsik, 57, 87; İbn Mâce, Menâsik, 84; Nesâî, Menâsikü'l-Hac, 163, 181. Bu hadisin sıhhat derecesi için bk. Bekir Tatlı, *Mimarî Hadisler: Türk-İslam Mimarisini Taçlandıran Peygamber Sözleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 67-68.

²³ Soycan, “Kudüs Harem-i Şerif Kitâbelerinin Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi”, 490.

²⁴ Bk. Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 71; Milwright, *Dome of the Rock and Its Umayyad Mosaic Inscriptions*, 62.

metinleri ile uyumlu olması nedeniyle seçildiğini tahmin ettiğimiz ibare, bir hadis metninin âbidevî yapıdaki bilinen en erken tarihli örneğini oluşturmaktadır.

Resim 3. Kubbetü's-Sahra, Emevî Kitâbesi, iç revak kemer güney cephesi, hadis metninden kesit

Resim 4. Kubbetü's-Sahra, Emevî kitâbesi, iç revak kemer güney cephesi, hadis metninden kesit

Emevî kuşak yazısında, Mescid-i Aksâ isminin geçtiği İsrâ sûresinin birinci âyetinin zikredilmeyişi ise dikkat çekici bir ayrıntıdır. Bu durum Abdülmelik b. Mervân'ın hilâfetinde Kubbetü's-Sahra'nın çevrelediği kayanın Hz. Peygamber'in göğe yükseldiği

yer olarak bilinmediğine kanıt oluşturabilir.²⁵ Yapının bânisi Abdülmelik'in, Hz. Muhammed'in mi'racı yükselişinin anısından ziyade, ekseriyeti Hristiyan ve Yahudi olan yerli halka yeni dini tanıtmak, Ehl-i kitabın İslâm'daki yerini, Allah'ın sıfatlarını, Hz. İsrâ'nın konumunu göstermek istemesi Kubbetü's-Sahra'nın neden inşa edildiğinin sebeplerine işaret edebilir.²⁶ Bu durum, (günümüzde gayr-i Müslimlerin ziyaretine kapalı olan) Kubbetü's-Sahra'nın, âyetlerin nakşedildiği Emevî iktidarında Müslüman olmayanların erişimine açık olduğunu düşündürmektedir.²⁷ Kubbetü's-Sahra, bu açıdan, bölgede Emevî varlığını ve İslâm hâkimiyetini şehre hâkim silüetiyle gözle görünür kılan en önemli delildir.

Fâtımî Kitâbeleri

Kible Mescidi

Mescid-i Aksâ kitâbelerinin mekânla münasebetini kronolojiye göre takip ettiğimizde, karşımıza Fâtımî halifesi Zâhir Li-i'zâzidillâh'ın iktidarında, Kible Mescidi'nin orta sahnındaki kuzey kubbe kemerinin üzerine cam mozaik tekniği ile iki satır halinde nakşedilen yazı kuşağı çıkmaktadır (Resim 6). Celî kûfî hatlı mezkûr kitâbe, İsrâ sûresinin birinci âyetinin Mescid-i Aksâ'ya işlenmiş en eski örneğidir.²⁸

Resim 5. Kible Mescidi Fâtımî kitâbesi

Fâtımî hilâfetinden evvel bu mukaddes alanı himâye eden Emevî ve Abbâsî iktidarında söz konusu âyet nakşedildiyse de buna dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Halife Zâhir el-Fâtımî'nin Mescid-i Aksâ'da başlattığı kapsamlı restore çalışmalarını görünür kılan kitâbenin başına, İsrâ sûresi'nin birinci âyetinin neden yazıldığı hususu, cevabını bekleyen

²⁵ Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 71.

²⁶ Nebi Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 306.

²⁷ Necipoğlu, "The Dome of the Rock as Palimpsest," 52.

²⁸ Oleg Grabar, *The Shape of the Holy: Early Islamic Jerusalem* (Princeton: Princeton University Press, 1996), 151.

mühim bir sorudur. Bu sorunun muhtemel yanıtlarını aramak için 11. yüzyıl Fâtımî Kudüs'ünün koşullarına bakmak gerekecektir.

Sert mizaçlı, zor bir babanın hilâfetinden sonra 411/1021 senesinde devletin başına geçen Halife Zâhir'i bekleyen pek çok sorundan biri Kıyâme (Saint Sepulcre) Kilisesi'nin yıktırılma kararı başta olmak üzere Kudüs ve civarında -özellikle Ehl-i kitaba ve Müslümanlara karşı- yürütülen tutarsız devlet politikasıdır.²⁹

Zâhir el-Fâtımî, babasından intikal eden sorunlara karşı koyma sadedinde Kudüs'ün imarına özel önem vermiştir. Başkent Kahire'de veba salgınları ve bedevi isyanlarının arttığı bir dönemde, Kible Mescidi'nin ve Kubbetü's-Sahra'nın restorasyonu için bütçe ayırmasının sebebi; muhtemeldir ki özelde babasına genelde Fâtımîler'e karşı toplum nezdinde oluşan menfi imajı bertaraf etmek istemesidir.³⁰ Yapılan yenileme çalışmaları neticesinde kible duvarına dik yedi sahnalı, mihrab önü kubbeli Kible Mescidi, büyük oranda günümüzdeki mevcut haline kavuşmuştur.³¹ Zâhir tarafından özellikle Kible Mescidi'nde gerçekleştirilen tecdid ve tezyin faaliyetlerinin mühim bir yönü, Emevî dönemi Kubbetü's-Sahra'nın mozaiklerinin üslûbunu anımsatmasıdır.³² Cam mozaik tekniğiyle yapılan tezyin çalışmaları, hem kubbe ve destek kemerlerinde hem de mihrab önü kubbenin kuzey sathında yer alan kitâbede görülmektedir (Resim 7). Halife Zâhir'in İslâm'ın üçüncü mukaddes haremünde Fâtımî izlerini yaşatmak arzusuyla mekânın tezyinî dokusunu bozmadan o dönemde İslâm mimarisinde nadir görülmesine rağmen -Emevî dönemi Kubbetü's-Sahra'sında olduğu gibi- mozaikleri kullanmaktan çekinmediği anlaşılmaktadır.³³ Benzer durum Kubbetü's-Sahra tamburunda yer alan kitâbede de müşahade edilmektedir. Her iki yapıda bulunan Fâtımî kitâbeleri, Kubbetü's-Sahra Emevî kuşak yazısı gibi yeşil zemin üzerine altın varakla işlenmiştir. Özellikle Fâtımîler'e ait Mısır kitâbelerinin mermer, taş veya ahşap üzerine nakşedildikleri gerçeğinden hareketle aynı dönemde Kible Mescidi'ne nakşedilen mozaik süslemelerin ve kitâbelerin varlığı, bu

²⁹ Murat Öztürk, "Zâhir el-Fâtımî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 88; Jennifer Pruitt, "The Fatimid Holy City: Rebuilding Jerusalem in the Eleventh Century," *Re-Assessing the Global Turn in Medieval Art History*, ed. Christina Normore (Amsterdam: ARC Humanities Press, 2018), 42. Zira bir önceki saltanat sahibi el-Hâkim Biemrillâh'ın Hristiyan tebaaya dayattığı uygulamalardan bazıları gayr-i müslim olduklarını belli edecek şekilde farklı kıyafet giymeleri, siyah sarık takıp ve zünnar kuşanmaları, çan çalınmasını yasaklanmasıdır. Müslümanlara yönelik olarak yaptığı eziyetler arasında ise Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Aişe, Muaviye ve diğer sahabîye'nin ağızdan lanetlenmesini istemesi, hatta isimlerini "lanet" ifadeleri ile dükkânların, evlerin ve mezarlıkların girişine yazdırması sayılabilir. Ancak halk, bu kışkırtıcı karara büyük bir tepki gösterdiği zaman, tıpkı Kıyâme Kilise'sini yıktırdıktan sonra yaptırılmasını emretmesi gibi uygulatmamış; camilerde, evlerde ve mezarlıklarda yazılan her şeyin silinmesini istemiştir. el-Ârif, *el-Mufasssal fî târîhi'l-Kuds*, 132-34. el-Hâkim'in sıra ve akıl dışı uygulamaları bunlarla sınırlı kalmamış kendisini ilah ilan ederek Dürzîlik Mezhebi'nin temellerini de atmıştır. Ölümü de yaşantısı gibi ilginç olan el-Hâkim, 411/1021'de ortadan kaybolunca bir daha onu gören olmamıştır. Mustafa Öz, "Hâkim-Biemrillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 200.

³⁰ Pruitt, "The Fatimid Holy City," 44-45.

³¹ Eldar Hasanoglu ve Nuh Arslantaş, *Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir* (Albaraka Türk Yayınları, 2021), 198; Pruitt, "The Fatimid Holy City," 45; Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), 270.

³² Lorenz Korn, "Ayyubid Mosaics in Jerusalem," *Ayyubid Jerusalem: The Holy City in Context 1187-1250*, ed. Robert Hillenbrand ve Auld Sylvia (London: Altajir Trust, 2009), 377.

³³ Pruitt, "The Fatimid Holy City," 45.

mekânı Emevî Mescid-i Aksâ'sına benzetme arzusuyla izah edilebilir.³⁴ Ancak mezkûr kitâbelerin Emevî kuşak yazısından belirgin farkı muhtevasıdır. Kible Mescidi Fâtımî kitâbesinin anlamı şöyledir:

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Bir gece, kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir. Onun binasını, efendimiz, imam, müminlerin emiri, Ebü'l-Hasen Zâhir Lii'zâzidînillâh bin Hâkim-Biemrillâh, -Allah'ın salâtı onun, temiz atalarının ve saygıdeğer evlatlarının üzerine olsun- Ebû Muhammed Hasen bin Ali bin Abdurrahmân -Allah onu mükafatlandırсын- eliyle yeniledi. Bu şerefli işi Ebü'l-Kasım el-Hasen el-Hüseynî -Allah ona yardım etsin- 417/1026-1027 (?)³⁵ senesinde üstlendi.

Modern Batılı kaynaklar Kible Mescidi'ne İsrâ sûresinin ilk âyetinin Fâtımîler tarafından nakşedilmesini, bu mekânın Hz. Peygamber'in mi'rac hadisesi ile ilişkilendirilmesine bağlamaktadır.³⁶ Hatta Oleg Grabar, kitâbenin camiye bu mucizevi olayın gerçekleştiği yer olarak tanımladığını belirtmektedir. Ona göre kutsallık Fâtımîler'in soyağacı ve güçlerinin kaynağı ile yakından ilişkilidir.³⁷ Dolayısıyla, Abdülmelik b. Mervân'ın Kubbetü's-Sahra'nın kemer dizilerine Kur'ân-ı Kerim'den hususi âyetleri yazdırarak yapının inşa sebebini bu âyetler aracılığıyla anlatması gibi Halife Zâhir de benzer bir yaklaşım sergilemiştir. "Mescid-i Aksâ'nın geçtiği tek âyet olan İsrâ sûresini Kible Mescidi'ne nakşederek, bu mukaddes mekâna Fâtımîler'in de hizmet ettiğini Kur'an'dan referansla ortaya koymuştur.

Kitâbenin baş tarafında İsrâ sûresi birinci âyetinin akabinde Halife Zâhir'in ve babası Hâkim-Biemrillâh'ın adının dua cümlesiyle zikredilmesi dikkat çekicidir. Harem sahasında mevcut olup günümüze intikal eden yahut sadece kaynaklarda geçen diğer Fâtımî kitâbelerinde bu kadar detaylı bilgiye tesadüf edilmediği gibi, halifenin babasının adının kaydedildiği de görülmemektedir.³⁸ O halde Zâhir el-Fâtımî bu kitâbede soyunu

³⁴ Bernard O'Kane, "Monumental Calligraphy in Fatimid Egypt: Epigraphy in Stone, Stucco, and Wood," *The World of the Fatimids*, ed. Assadullah Souren Melikian-Chirvani (Toronto-London: Aga Khan Museum: The Institute of Islamic Studies, 2018), 395-97; Soyca, "Kudüs Harem-i Şerif Kitâbelerinin Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi," 491.

³⁵ 1922 öncesi Fâtımî kitâbesinin üzeri sıvayla kaplı olduğundan ünlü İsviçreli epigrafist Max van Berchem tarafından tespit edilememiştir. 1922-1927 yılları arasında Mimar Kemaleddin ve ekibinin gayretleri neticesinde Kible Mescidi'nde bulunan Fâtımî dönemi mozikleri gün yüzüne çıkarılınca kitâbe de ortaya çıkmıştır. Yıldırım Yavuz, "Mescid-i Aksa ve Mimar Kemalettin", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildiriler: 9th International Congress of Turkish Art Contributions 3, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995), 472; Yıldırım Yavuz, "The Restoration Project of the Masjid al-Aqsa by Mimar Kemalettin (1922-26)", *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World* 13 (1996): 151; Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", 270. Bu olaydan sonra mezkûr kitâbe, Fransız şarkiyatçı Gaston Wiet tarafından, Berchem'in Mescid-i Aksâ kitâbelerini konu alan meşhur kitabına ilave edilmiş fakat Wiet, kitâbenin tarihlendirilemediğini söylemiştir. Berchem, *Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum Deuxième Partie Syrie du Sud: Tome Deuxième - Jérusalem "Haram"*, 452. Oleg Grabar ise Nâsır-ı Hüsrev'in anlatısına dayanarak kitâbenin büyük ihtimalle 1035 senesine işaret ettiğini belirtmiştir. Grabar, *The Shape of the Holy: Early Islamic Jerusalem*, 151. Ârif el-Ârif ise kitâbenin tarihini hicrî 427 olarak kaydetmiştir. 'Ârif 'Ârif, *A Brief Guide to the Dome of the Rock and Al-Haram al-Sharif* (Jerusalem: Supreme Awqaf Council, 1961), 58; el-Ârif, *el-Mufasssal fi târihi'l-Kuds*, 136-37. 2022 yılında Mescid-i Aksâ'da bulunan diğer kitâbelerle beraber Fâtımî yazı kuşağının da fotoğrafını yakından çekip dikkatlice incelediğimizde سنة ibaresinin üzerinde hicrî 417 ya da 427 tarihinin yazıldığını fark ettik. Fakat bu tarihin yazıldığı mozaiklerin diğer kısımlara nispetle daha koyu renkte olması daha sonradan nakşedilme ihtimalini de akla getirmektedir.

³⁶ Pruitt, "The Fatimid Holy City," 46.

³⁷ Grabar, *The Shape of the Holy: Early Islamic Jerusalem*, 151.

³⁸ Berchem, *Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum Deuxième Partie Syrie du Sud: Tome Deuxième - Jérusalem "Haram"*, 7-21.

özellikle belirtmek istemiş olmalıdır. Bu durumda Fâtımî kitâbesi, bir manada Dürzi inanışında el-Hâkim'in ölmediği öğretisine karşı çıkarken Zâhir'in, babasının meşru halefi olduğunu da görünür kılmaktadır.³⁹

Kible Mescidi'ne girilince, diğerlerine nispetle daha geniş olan orta sahnın boyunca ilerlerken Fâtımî kitâbesi ile karşılaşmaktadır.⁴⁰ Ancak hem göz hizasının çok yukarısında yer alması hem de harf karakterlerinin küçüklüğü ve tezyinatın zenginliği, Kubbetü's-Sahra'daki Emevî yazı kuşağı gibi hemen fark edilmesini engellemektedir (Resim 7). Bununla birlikte Abdülmelik b. Mervân'ın Kubbetü's-Sahra'da yazı tezyinatı aracılığıyla başlattığı mesajı asırlar ötesine iletme çabası, Fâtımî halifesi Zâhir tarafından Kible Mescidi'nde gerçekleştirmiştir. Zâhir el-Fâtımî, Emevî seleflerinin Kubbetü's-Sahra'sına mukabil Mescid-i Aksâ Haremi'nin ikinci büyük yapısını tercih ederek bu mukaddes alanda varlığını hem muasırlarına hem de haleflerine göstermiştir.

Resim 6. Kible Mescidi Fâtımî kitâbesinin bulunduğu yer

Eyyûbî Kitâbeleri

Kible Mescidi

27 Recep 583/2 Ekim 1187'de Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Kudüs'ü fethiyle Haçlılara dair izlerin silinmesi ve Mescid-i Aksâ Harem'inin temizlenip imar faaliyetlerinin yürütülmesi eş zamanlı gerçekleştirilmiştir.⁴¹ Şehrin İslâmî kimliğini yeniden tesis etmek amacıyla Selâhaddin, Kur'an âyetlerini ve tecdid kitâbelerini Harem mimarisinde daha önce

³⁹ Pruitt, "The Fatimid Holy City", 51.

⁴⁰ Pruitt, "The Fatimid Holy City", 50.

⁴¹ Blair, "The Power of the Word: Ayyubid Inscriptions in Jerusalem," 118.

müşahede edilmeyen celi sülüs hattıyla ilişkili yerlere yazdırmıştır. Bunun en güzel ve dikkat çekici örneklerinden biri Kible Mescidi mihrab nişinin üstünde diğeri Kubbetü's-Sahra'nın kubbe kasnağında yer almaktadır. Kudüs'teki ilk Eyyûbî yazısı olan Kible Mescidi kitâbesinin anlamı şöyledir:

Rahmân ve Rahîm Allah'ın Adıyla. Bu kutsal mihrabın yenilenmesini ve takva üzere kurulu olan Mescid-i Aksâ'nın imarını; Allah'ın kulu ve dostu Ebu'l-Muzaffer, melik, nâsır din ve dünyanın salâhı Eyyub oğlu Yusuf, Allah onun eliyle (Mescid-i Aksâ'nın) fethini gerçekleştirdiği zaman 583/1187-1188 yılının aylarında emretti. O, bu nimete şükretmeyi, kendisine mağfiret ve rahmetten Allah'ın bol bol ihsan etmesini istemektedir.⁴²

Kitâbe, hem Kible Mescidi mihrabının yenilenmesini hem de Mescid-i Aksâ'nın genel restorasyonunu içermektedir. Mihrabın İslâm geleneğinde oynadığı rol dikkate alınınca yapılan tecdid faaliyeti, kutsal şehrin İslâm'a dönüşünü sembolize etmektedir.⁴³ Kitâbede Mescid-i Aksâ "takva üzere müesses", mihrab ise "mukaddes" olarak tavsif edilmiştir. "Takva üzere kurulu" ifadesi Tevbe sûresi 108-109. âyetlerde "لَمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى" ve "أَسَسَ بُنْيَانَهُ عَلَى تَقْوَى" ibareleriyle geçmektedir. Muhtemelen bu âyetlerden mülhem Kible Mescidi Eyyûbî kitâbesinde mezkûr ifade "على التقوى مؤسس" olarak nakşedilmiştir. İşin bânisi Selâhaddin için daha önce bilinmeyen ve alışılmadık bir özellik olarak "abdu'llâhi ve veliyyühî" ibaresi kullanılmıştır. Selâhaddin'in "Allah'ın kulu ve dostu" olarak vasıflandırılması, onun iyi bir komutan yahut yönetici olmasından ziyade iman ve ihsan sahibi bir kul olduğuna ve bu şuurla Kudüs'ü fethettiğine işaret etmektedir. Başka hiçbir Selâhaddin-i Eyyûbî dönemine ait kitâbede yer almayan mezkûr ibare, Blair'e göre Fâtımîler'e bir cevap niteliği taşımaktadır.⁴⁴ Klasik Eyyûbî kitâbesinde Selâhaddin'in unvanları genellikle "mevlânâ, el-melik, en-nâsır, salâhu'd-dünyâ ve'd-dîn, ebu'l-muzaffer Yusuf b. Eyyûb" şeklinde sıralanırken Kible Mescidi mihrab kitâbesinde "abdullâhi ve veliyyühî Yûsuf bin Eyyûb ebû'l-muzaffer el-melikü'n-nâsır salâhu'd-dünyâ ve'd-dîn" olarak devam etmektedir.⁴⁵ Blair, bu kitâbedeki unvan ve sıralamanın doğrudan Fâtımî protokolünden alındığını, tipik Fâtımî kitâbesinde unvanlardan önce bâninin neseb ve künye bilgilerinin bulunduğu, veliullah unvanının aslen Hz. Ali'nin "Allah'ın dostu" olduğu Alioğullarına verildiğini belirtmiştir. Berchem ise Selâhaddin'in Fâtımî veziri olduğu ve Kâdî el-Fâzıl'ın Selâhaddin'e daha önceki vezirin unvanlarını verdiği halifenin protokolünün de "abdu'llâhi ve veliyyühî" ibaresiyle başladığının altını

⁴² Kitâbenin Metni:

بسم الله الرحمن الرحيم أمر بتجديد هذا المحراب المقدس وعمارة المسجد الأقصى الذي هو على التقوى مؤسس عبد الله وليه يوسف بن أيوب أبو المظفر الملك الناصر صلاح الدين عند ما فتحه الله على يديه في شهور سنة ثلاث وثمانين وخمس مائة وهو يسئل الله إزاءه شكر هذه النعمة واجزال الحظ من المغفرة والرحمة

Okunuşu: "Bismillâhirrahmânirrahîm. Emera bitecdîdi hâze'l-mihrâbi'l-mukaddesi ve 'imâratil-Mescidi'l-Aksâ'ilezî hüve ala't-takvâ müessese abdullâhi ve veliyyühî Yûsuf bin Eyyûb Ebû'l-Muzaffer el-melikü'n-nâsır Salâhu'd-dünyâ ve'd-dîn inde mâ fetehahü'llâhü alâ yedeyhi fî şuhûri seneti selâsine ve semânine ve hamsimietin ve hüve yeselü'l-lâhe izâahü şükra hâzihi'n-ni'meti ve iczâle'l-hazzihî mine'l-mağfirati ve'r-rahmeti" Kitâbe metni için bk. Gedik, *Hat Sanatı Bakımından Kudüs ve Çevresindeki Eyyûbî Kitâbeleri*, 61-62; Soycan, "Kudüs Harem-i Şerif Kitâbelerinin Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi," 97-98.

⁴³ Berchem, *Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum Deuxième Partie Syrie du Sud: Tome Deuxième - Jérusalem "Haram"*, 404.

⁴⁴ Blair, "The Power of the Word: Ayyubid Inscriptions in Jerusalem," 127.

⁴⁵ Berchem, *Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum Deuxième Partie Syrie du Sud: Tome Deuxième - Jérusalem "Haram"*, 405; Blair, "The Power of the Word: Ayyubid Inscriptions in Jerusalem," 127.

çizmektedir.⁴⁶ Ona göre -kitâbenin metnini yazdığı tahmin edilen- Kâdî el-Fâzıl, Fâtımî veziri olarak yola çıkan efendisi Selâhaddin'in dinî olmasa da Fâtımîler'in siyasi halefliliğine layık olduğunu kastetmektedir.⁴⁷ Bu nedenle Fâtımî kitâbelerinde olduğu üzere bu kitâbede unvandan sonra halifenin adı ve künyesi zikredilmiştir.⁴⁸ Kitâbenin sonunda yer alan bağışlanma duasıyla hem Selâhaddin'in kulluğu hem de yaratıcının fetih görevini Selâhaddin'in şahsında birleştirdiği vurgulanmaktadır.⁴⁹ Yeşil zemin üzerine altınla yazılan dört satırlık kitâbenin herkesin okuyabileceği bir yüksekliğe yerleştirilmesi de mekân-metin ilişkisinde bilinçli bir tercihin göstergesidir (Resim 9). Kudüs'te bulunan Eyyûbî kitâbelerinde okunaklı olmak ve görünürlük önemsenmiştir. Nitekim pek çok kitâbede görsel etkiyi artırmak için kabartma tekniği kullanılarak yazılar çerçeve içine alınmış ve metnin yataylığını vurgulayan çizgilerle birkaç satıra bölünmüştür (Resim 8).⁵⁰ Seçilen renk, malzeme ve teknikle Emevî-Fâtımî geleneğini sürdüren mihrab kitâbesi, Selâhaddin'in muazzam bir dehâ ve iman sahibi bir kul olduğunu bildiren muhtevası ve yenilikçi yazı üslûbu ile Eyyûbî mührünü kutsal mekâna vurmaktadır.

Resim 7. Kible Mescidi Eyyûbî mihrab kitâbesi

⁴⁶ Kâdî el-Fâzıl, bir ara dönem hariç vefat edene dek Fâtımîler ve Eyyûbîler'in Divân-ı İnşâ başkanlığını yapmıştır. Aynı vazifeyi Selâhaddin-ı Eyyûbî'nin Fâtımî veziri olmasından sonra da sürdürmüştür. Hatta Selâhaddin'in sultan olmasıyla hem vezirliği hem de Divân-ı İnşâ başkanlığını yürütmüştür. Ramazan Şeşen, "Kâdî el-Fâzıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 114.

⁴⁷ Blair, "The Power of the Word: Ayyubid Inscriptions in Jerusalem", 127.

⁴⁸ Berchem, *Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum Deuxième Partie Syrie du Sud: Tome Deuxième - Jérusalem "Haram"*, 405-406.

⁴⁹ Lorenz Korn, "The Structure of Architectural Patronage in Ayyubid Jerusalem", *Governing the Holy City: The Interaction of Social Groups in Jerusalem between the Fatimid and the Ottoman Period*, ed. Lorenz Korn ve Johannes Pahlitzsch (Weisbaden: Reichert Verlag, 2004), 80.

⁵⁰ Blair, "The Power of the Word: Ayyubid Inscriptions in Jerusalem", 123.

Resim 8. Kible Mescidi Mihrabı Eyyûbî kitâbesi

Kubbetü's-Sahra

Eyyûbî döneminde Kubbetü's-Sahra'nın kubbe kasnağına işlenen kuşak yazısında Tâhâ sûresinin seçilmesi, yazı-mekân ilişkisi zaviyesinden önemsenmesi gereken bir başka husustur. Üzerinde tarih ibaresi bulunmayan kuşak yazısı, epigrafik üslûbundan yola çıkılarak Eyyûbî celi sülüsünü andırması sebebiyle bu dönemine tarihlendirilmektedir.⁵¹ Kubbetü's-Sahra'nın altındaki Kaya'nın birçok kaynakta Hz. Musa ile ilişkilendirilmesi, daha önce var olan Latince bir yazıtın yerini aldığı düşünülen mezkûr yazı kuşağında Hz. Musa'dan bahseden âyetlerin seçilmesi sadece bir rastlantıdan ibaret olmamalıdır.⁵² Tâhâ sûresinin ilk yirmi bir âyetini içeren bu kitâbe, Necipoğlu'na göre Kaya'nın kozmolojik önemini ima etmektedir.⁵³ Mezkûr sûrenin nakşedilme sebebini anlamak için muhtevasına bakmak yerinde olacaktır.

⁵¹ Berchem, *Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum Deuxième Partie Syrie du Sud: Tome Deuxième - Jérusalem "Haram"*, 369; Korn, "Ayyubid Mosaics in Jerusalem", 382; Gedik, *Hat Sanatı Bakımından Kudüs ve Çevresindeki Eyyûbî Kitâbeleri*, 67.

⁵² Necipoğlu, "The Dome of the Rock as Palimpsest", 46; Milwright, *Dome of the Rock and Its Umayyad Mosaic Inscriptions*, 79.

⁵³ Necipoğlu, "The Dome of the Rock as Palimpsest", 46.

İslâm'ın ilk yıllarında Mekke'de nazil olan Tâhâ sûresi, Hz. Peygamber'e ve muhataplarına manevi huzur veren ilk âyetten sonra Yüce Kitab'ın neden ve nasıl indirildiğini açıklayan, bütün kâinatın Allah'ın mutlak egemenliği altında olduğunu ve hiçbir şeyin O'na gizli kalmadığını bildiren âyetlerle devam etmektedir.⁵⁴ Gerek inanç özgürlüğü gerekse can-mal güvenliği açısından zor günler geçiren ilk Müslümanlara umut vaad eden bu sûrenin 9. âyetinden itibaren Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerim'de kendisinden en çok söz edilen Hz. Mûsâ'dan bahis açılmaktadır.⁵⁵ Bilindiği üzere Mescid-i Aksâ olarak isimlendirilen Kudüs'ün Moriah tepesindeki mukaddes alan, semavî dinlerden Yahudilik ve İslâmiyet'te daha fazla önem arz etmektedir. İslâm dininde mekânın tamamı kutsal kabul edilirken Yahudilikte bilhassa Kubbetü's-Sahra'nın üzerinde bulunduğu "even şetiyya" da denilen kaya, mukaddestir. Bu kaya, bir rivayete göre Hz. Musa'nın kiblesidir.⁵⁶ Benî İsrâîl'e dair rivayetleriyle tanınan Ka'b el-Ahbâr'ın Kudüs'ü fetheden Hz. Ömer'e sahranın arkasına gelecek şekilde bir mescid inşa ederse hem Hz. Musa'nın hem Hz. Muhammed'in kiblelerini birleştirmiş olacağını söylemesi o dönemde buranın Musa peygamberin kiblesi olarak bilindiğini göstermektedir.⁵⁷ Bu noktadan hareketle Tâhâ sûresinin ilk âyetleri buraya nakşedilmiş olabileceği gibi daha önceden var olduğu söylenen Latince yazıtın muhtevassından kaynaklı da yazılmış olabilir.

Yeşil zemin üzerine altın varakla işlenen ve sonunda sadaka'llâhü'l-azîm (Allah doğru söyledi)" ibaresi bulunan sûrenin 21. âyeti "... Biz onu hemen eski haline döndüreceğiz ..." ⁵⁸ meâlinedir. Kimi Batılı araştırmacının da ifade ettiği üzere Kubbetü's-Sahra'nın yeniden orijinal şekline döndürülmesinden kaynaklı olarak bu âyetin yazılması muhtemel gözükmemektedir.⁵⁹ Selâhaddin-i Eyyûbî'nin Kudüs'ü fethinden evvel burada Latin Krallığı kuran Haçlılar, Templum Domini (Rabbin Tapınağı) adını verdikleri Kubbetü's-Sahra'yı kiliseye, Templum Salominis (Süleyman Tapınağı) olarak isimlendirdikleri Kible Mescidi'ni önce saraya sonra Tapınak Şövalyeleri'nin tarikatına dönüştürmüşlerdir.⁶⁰ 21. âyetin manasına uygun olarak Selâhaddin, Mescid-i Aksâ'yı eski haline döndürmek için ciddi emek harcamış, Kubbetü's-Sahra'nın üzerindeki haç başta olmak üzere mukaddes mekândaki Tapınakçılara ait her türlü ikon, resim, ekleme ve süslemeleri ortadan

⁵⁴ Sûrenin meâl ve tefsiri için bk. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* 3, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 622-27.

⁵⁵ Bekir Topaloğlu, "Tâhâ Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 380; *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2020, 3:628.

⁵⁶ Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre", 304. Kimi kaynaklarda ise bütün peygamberler için Beyt-i Makdis inşa edilene dek ilk mabed ve ilk kiblenin Kâbe olduğu söylenmektedir.(bk. Ahmet Güç, "Dinlerde Kible Anlayışı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 11, no. 2 (2002): 3-4. Ancak Ebû Zer'den (ra) rivâyet olunan bir hadise göre Peygamberimiz'in yeryüzünde inşa edilen ilk mescid'in Mescid-i Haram ikincisinin Mescid-i Aksâ olduğunu ve bu iki mescid arasında kırk yıl bir süre bulunduğunu (Buhârî, Enbiyâ, 10) buyurulması Hz. Süleyman'ın Beyt-i Makdis'i inşasından önce de burada bir yapının bulunduğu işaret etmektedir.

⁵⁷ M. Yaşar Kandemir, "Kâ'b el-Ahbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 1; Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre", 305.

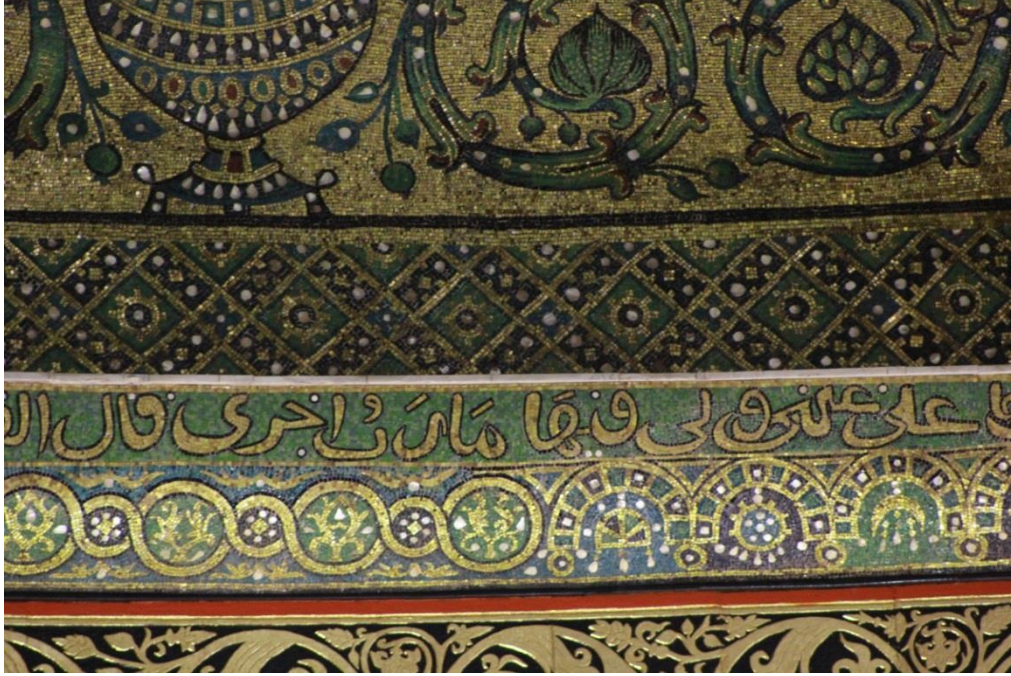
⁵⁸ *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2020, 3:628.

⁵⁹ Bk. Korn, "Ayyubid Mosaics in Jerusalem", 386.

⁶⁰ Eldar Hasanoğlu, "Haçlılar Döneminde Kudüs", *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, ed. Osman Aydın (İstanbul: İlim Yayıma Vakfı Yayınları, 2020), 92-93.

kaldırarak âdetâ âyetin sonunda yer alan “sadaka’llâhü’l-azîm” cümlesinin gerçekleştiğini ima etmiştir.⁶¹

Resim 9. Kubbetü’s-Sahra Tâhâ Sûresi yazı kuşağından kesit

Mekân ile kitâbenin uyumu cihetinden nazar-ı dikkate alınması gereken bir diğer yazı örneği, Kubbetü’s-Sahra’nın mihrab nişine nakşedilen Ankebût sûresinin 45. âyetidir (Resim 9).⁶² Üzerinde tarih kaydı olmamasına rağmen yazı özellikleri sebebiyle Selâhaddîn-i Eyyûbî dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Yarım daire formunda olup yeşil zemin üzerine altın mozaikle işlenmiştir.⁶³ Beş satır halindeki kitâbenin alttan ikinci satırının harfleri diğerlerinin aksine siyah, arka planı ise sarı mozaiktir.⁶⁴ Namaza davet etmesi hasebiyle tercih edildiğini düşündüğümüz âyet, daha önce değindiğimiz Emevî kuşak yazısında zikredildiği üzere bulunduğu kayayı örtmek maksatlı inşa edilen Kubbetü’s-Sahra’nın tarihî süreç içerisinde bir mescit olarak da kullanıldığının işaretidir.⁶⁵

⁶¹ Ebü’l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi: El-Kâmil Fi’t-Tarih Tercümesi* 11, çev. Abdülkerim Özaydın, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), 435; Soycan, “Kudüs Harem-i Şerif Kitâbelerinin Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi”, 34-35.

⁶² Âyetin meâli: “Kitaptan sana vahyedilenleri oku, namazı özenle kıl. Kuşkusuz namaz hayâsızlıktan ve kötülükten meneder. Allah’ı anmak her şeyden önemlidir. Allah yaptıklarınızı bilir...” *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* 4, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 273.

⁶³ Gedik, *Hat Sanatı Bakımından Kudüs ve Çevresindeki Eyyûbî Kitâbeleri*, 71.

⁶⁴ Soycan, “Kudüs Harem-i Şerif Kitâbelerinin Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi”, 205-6.

⁶⁵ Ankebût sûresinin 45. âyetin aynı kısmı, Selçuklu celî sülüsü ile Konya Beyhekim Cami’nin mihrab alınlığına da nakşedilmiştir. bk. Beste Çok, “Anadolu Selçuklu Dönemi (1071-1308) Çinili Mihraplarda Alınlık Tezyinatı”, *Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR)* 5, no. 27 (2018): 2698.

Resim 10. Kubbetü's-Sahra mihrabı

Resim 11. Kubbetü's-Sahra mihrab kitâbesi

Memlük Kitâbeleri

Revaklar

Osmanlı'dan sonra İslâm'ın ilk kiblesi ve üçüncü haremini en uzun süre himâye eden Memlükler, hüküm sürdükleri yaklaşık iki buçuk asır boyunca şehri mimari anıtlar hazinesine dönüştürdüler.⁶⁶ Mescid-i Aksâ'nın kuzey ve batı tarafında, Eski Şehir'in içinde yer alan pek çok mimari eser, gösterişli portalleri, kendine mahsus celi sülüs yazıları, ablak

⁶⁶ Ali Qleibo, *Mamluk Architectural Landmarks in Jerusalem* (Jerusalem: Old City of Jerusalem Revitalization Program (OCJRP)-Taawon, 2019), 5.

usulü tezyinatıyla bu döneme aidiyetini izhar etmektedir. Memlûk Harem-i Şerîf’inde kitâbeleri ile öne çıkan mimari yapılar arasında ise Kubbetü’s-Sahra platformundaki merdivenlerin başına inşa edilen kemerli revak dizileri gelmektedir. Kitâbelerinde kanâtır olarak da adlandırılan bu otantik mimari unsurları Memlûkler, tecdid ederek günümüze intikalini sağlamışlardır. Kubbetü’s-Sahra platformunun dört tarafında yer alan sekiz kemerli revak silsilesinden en erken tarihli Memlûk kitâbesi, Bâbü’l-Atem’in karşısında bulunan kuzey kemerinde olup anlamı şöyledir:

Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla. Allah’ın mescitlerini, ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan..... kimseler imar eder.”⁶⁷ “Sultan, şehit, el-Melikü’l-Mansûr Kalavun’un oğlu efendimiz, sultan el-Melikü’n-Nâsır, adil Muhammed -Allah merhamet etsin- zamanında cemâziyelâhirden 721/Haziran-Temmuz 1321 senesinde bu mübarek kemer inşa edildi.”⁶⁸

Bu yapıdan yaklaşık beş yıl sonra kuzeydoğu kemerine hakkedilen kitâbenin metni de benzer anlama sahiptir:

Rahmân ve Rahîm Allah’ın adıyla... Bu mübarek zemin döşemesi ve kemerlerin tamamlanması, “Yüce Allah’ın fakir kulu, haremeyn-i şerîfeyn nâzırı -Allah onu başışlasın- Eydemir eş-Şucâi el-Melikî en-Nâsırî idaresinde (gerçekleşmiştir).
Rahmân ve Rahîm Allah’ın adıyla. Allah’ın mescitlerini, ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan kimseler imar eder.” “Sultan, şehit, el-Melikü’l-Mansûr Kalavun’un oğlu mevlânâ, sultan, el-Melikü’n-Nâsır, âlim, âdil, Muhammed’in saltanatında rebûlevvelin ikisinde 726/6 Şubat 1326 senesinde mukkaddes Harem’in döşemesi tamamlandı ve bu kemerler inşa edildi.”⁶⁹

el-Melikü’l-Eşref Kayıtbay’ın hâmilğinde tecdid edilen Kubbetü’s-Sahra’nın güneybatısında yer alan kemer kitâbesinin anlamı ise şu şekildedir:

Rahmân ve Rahîm Allah’ın adıyla. Allah’ın mescitlerini, ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan ... kimseler imar eder.” “Bu mübarek merdiven; efendimiz, el-Melikü’l-Eşref Ebû Mansûr Kayıtbay zamanında -Allah ona zaferiyle yardım etsin- Yüce Allah’ın fakir kulu, Haremeyn-i şerîfeyn nazırı Muhammed’in idaresinde -Allah onu başışlasın- cemâziyelevvel

⁶⁷ Kur’ân Yolu, çev. Hayrettin Karaman vd., (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), et-Tevbe 9/18.

⁶⁸ Kitâbenin Metni:

بسم الله الرحمن الرحيم إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْشَأَتْ هَذِهِ الْقَنَاظِرُ الْمُبَارَكَةُ فِي أَيَّامِ مَوْلَانَا السُّلْطَانِ الْمَلِكِ النَّاصِرِ الْعَادِلِ مُحَمَّدِ بْنِ السُّلْطَانِ الشَّهِيدِ الْمَلِكِ الْمَنْصُورِ قَلَّادُونَ رَحِمَهُ اللَّهُ فِي جَمَادَى الْآخِرَةِ سَنَةِ (و) اِحْدِ وَ عَشْرِينَ وَسَبْعِمِائَةٍ

Okunuşu: “Bismillâhirrahmânirrahîm. İnnemâ ya’muru mesâcide’ llâhi men âmene bi’llâhi ve’l-yevmi’l-âhiri ünşiet hâzihi’l-kanâturu’l-mübâraketu fî eyyâmi mevlânâ es-sultânî’l-meliki’n-nâsırî’l-âdili Muhammedi’bni es-sultani’ş-şehîdî’l-meliki el-mansur Kalâvune rahimehu’llâhi fî cemâde’l-âhireti senete vahidin ve işrîne ve sebimietin” Soycan, “Kudûs Harem-i Şerîf Kitâbelerinin Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi”, 430, 434.

⁶⁹ Kitâbenin Metni:

بسم الله الرحمن الرحيم ...فراغ هذا البلاط المبارك والقناظر المباركة بنظر العبد الفقير إلى الله تعالى إيدمر الشجاعى الملكى الناصرى ناظر الحرمين الشريفين عفا الله عنه

بسم الله الرحمن الرحيم إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ تَكْمَلُ بِلَاطُ الْحَرَمِ الشَّرِيفِ وَأَنْشَأَتْ هَذِهِ الْقَنَاظِرُ فِي أَيَّامِ مَوْلَانَا السُّلْطَانِ الْمَلِكِ النَّاصِرِ الْعَادِلِ مُحَمَّدِ بْنِ السُّلْطَانِ الشَّهِيدِ الْمَلِكِ الْمَنْصُورِ قَلَّادُونَ وَذَلِكَ فِي ثَانِي رَبِيعِ الْأَوَّلِ سَنَةِ سِتَّةٍ وَعَشْرِينَ (و) سَبْعِ مِائَةٍ

Okunuşu: “Bismillâhirrahmânirrahîm... Ferâgun haze’l-belâtî’l-mübâraki ve’l-kanâturi’l-mübâraketi bi-nazari’l-abdi’l-fakîri ila’llâhi teâlâ Eydemir eş-Şucâi el-melikiyyi en-nasiriyyi nâziri’l-haremeyni’ş-şerîfeyni afa’llâhu anhu

Bismillâhirrahmânirrahîm, innemâ ye’muru mesâci’dallâhi men âmene bi’llâhi ve’l-yevmi’l-âhiri, tekemmele belâtü’l-haremî’ş-şerîfi ve ünşiet hâzihi’l-kanâturu fî eyyâmi mevlânâ es-sultânî’l-meliki’n-nâsırî’l-âlimi’l-âdili Muhammedi’bni’s-sultânî’ş-şehîdî’l-meliki’l-mansûr Kalâvune ve zâlike fî sâni rebî’l-evveli senete sittin ve işrîne ve sebi’mietin” Soycan, 442-43.

ayında 877/Ekim-Kasım 1472 yılında -Allah'ın selâmı Hz. Muhammed'in üzerine olsun- inşa edildi.⁷⁰

Her üç kitâbenin baş kısmına bismelenin akabinde cami ve mescitlerin girişlerinde sıklıkla görülen Tevbe sûresinin 18. âyeti nakşedilmiştir. Ancak mescitleri inşa etmenin fazileti ve bu işi yapan kişilerin vasıflarından bahseden mezkûr âyet yarıda kesilmiş; ⁷¹ “Namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve sadece Allah’tan korkan kimseler” ibaresi ya yazılan yerin yetersizliğinden ya bâninin isteği ya da hakkakın tasarrufu ile eksik bırakılmıştır. Anadolu coğrafyası dahil olmak üzere pek çok mimari yapıda karşılaşılan bu âyetle siyasi güç sahipleri ilâhi kudretten referans alarak Allah’ın evlerini mamur ettiklerini tebasına göstermiş ve böylece faaliyetlerinde motivasyon unsurunu kaydetmişlerdir. Manası itibariyle İslâm coğrafyasında Müslümanları mabed yapımına ve inşa edilen mabedleri tamir veya tecdide sevk eden mezkûr âyet Anadolu’da da yaygın kullanım alanına sahiptir.⁷² Kanaatimizce kemer kitâbelerinin baş kısmına yazılmasının Mescid-i Aksâ’nın tamamının mescit hükmünde olmasıyla da ilgisi bulunmaktadır. İlk iki kitâbede kullanılan “أُنشئت” kelimesi inşa faaliyeti anlamına gelse de Memlûk döneminden önce her iki kemer silsilesinin var olduğu bilinmektedir.

Resim 12. Kubbetü’s-Sahra kuzeydoğu kemeri ve kitâbelerinin konumu

⁷⁰ Kitâbenin Metni:

بسم الله الرحمن الرحيم إِنَّمَا يَغْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ أَمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ عَمَرَتْ هَذِهِ الدَّرَجَةُ الْمُبَارَكَةُ فِي أَيَّامِ (مولانا الملك الأشرف أبو النصر قايتباي) أَيَّدَهُ اللَّهُ بِنَصْرِهِ وَذَلِكَ بِنَظَرِ الْعَبْدِ الْفَقِيرِ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى مُحَمَّدٍ نَازِلِ الْحَرَمَيْنِ الشَّرِيفَيْنِ غُفِرَ اللَّهُ لَهُ بِتَارِيخِ شَهْرِ جُمَادَى الْأُولَى سَنَةِ سَبْعِ (وسبعين وثمان مائة) وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ

Okunuşu: : “Bismillâhirrahmânirrahîm. İnnemâ ye’muru mesâcida’llâhi men âmene billâhi ve’l-yevmi’l-âhiri ümmirat hâzihi’d-deracetü’l-mübâraketü fî eyyâmi (mevlânâ el-meliki’l-eşrefi Ebû’n-nasr Kayıtbay) Eyyedehu’llâhu bi-nasrihî ve zâlike bi-nazarî’l-abdi’l-fakîri ila’llâhi Teâlâ Muhammedün nâzirü’l-haremeyni’ş-şerîfeyni gafera’llâhu lehû bi-târîhi şehri cumâde’l-evveli senete seb’in ve seb’îne ve seanimietin ve salla’llâhu alâ muhammedin” Soycan, 448, 451.

⁷¹ Abdülhamit Tüfekçioğlu, *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 468.

⁷² Recep Gün, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yazı Kullanımı” (Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1999), 191.

Resim 13. Kubbetü's-Sahra güneybatı kemeri ve kitâbelerinin konumu

Resim 14. Kubbetü's-Sahra güneybatı kemer kitâbesinden kesit

Osmanlı Kitâbeleri

Kubbetü's-Sahra

Harem-i Şerif'te yer alan çok sayıda kitâbe, bu mukaddes mekânda en fazla iz bırakan siyasi otoritenin Osmanlı Devleti olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Kendi döneminin hat sanatına özgü üslup özelliklerini yansıtan kuşak yazılarıyla da Osmanlı, dikkate değer örnekler meydana getirmiştir. Bu döneme ait yazı kuşaklarından en eski tarihli Kubbetü's-Sahra'da bulunmaktadır. İsrailoğullarının yeryüzünde bozgunculuk çıkarmasını ve mi'rac hadisesini konu edinen İsrâ sûresinin ilk âyetlerinin bir zamanlar Süleymân mabedinin bulunduğu yere inşa edilen Kubbetü's-Sahra'ya nakşedilmesi yazı-mekân ilişkisinin gözetilmesi açısından önemli bir örnektir. Kanûnî Sultan Süleyman'ın iktidarında, Kubbetü's-Sahra'nın tecdid faaliyetleri kapsamında dış kubbe kasnağına nakşedilen bahse konu sûrenin ilk 19 âyeti, mekânın kudsiyetinin Kur'an kaynaklı olduğunu haber vermektedir (Resim 16, 17). Bu döneme gelinceye dek, kutsal kayayı çevreleyen yapının herhangi bir yerinde Mescid-i Aksâ'nın geçtiği İsrâ sûresinin birinci

âyetine yer verilmemiş olması, yaygın kabulün aksine kutsiyetin yalnızca Kubbetü's-Sahra'ya değil, yaklaşık 144 dönümlük tüm Harem bölgesine atfedildiğine işaret etmektedir. Hattat ketebesini olmaksızın güneydoğu payandasının sonuna düşülen 952/1545-1546 tarihi, I. Süleymân döneminde Kubbetü's-Sahra'nın dış sekizgeninin üzerine oturduğu tamburun restorasyonu ile mozaiklerin çinilerle tebdil tarihini vermektedir. Ahmed Şemseddin Karahisârî üslûbunda nakşedilen İsrâ sûresi, aynı zamanda Cenab-ı Hakk'ın, kulu ve Peygamberi Hz. Muhammed ile arasındaki manevi bağı ifade etmektedir.

Resim 15. Kubbetü's-Sahra Kubbe kasnağında İsrâ Sûresi yazı kuşağı

Resim 16. Kubbetü's-Sahra İsrâ Sûresi yazı kuşağından kesitler

Sultan Abdülaziz (1861-1876) dönemine tarihlenen ve Kubbetü's-Sahra'nın ahşap kubbesini kaplayan Âyetü'l-kürsî, İslâm mimarisinde öteden beri alışlagelmiş bir

geleneğin Harem-i Şerif’te devamlılığının tezahürüdür.⁷³ Pek çok mimari yapıya Âyetü’l-kürsî’nin işlenmesi bu âyete verilen önemi gösterdiği gibi aynı zamanda bu âyetin bulunduğu mimari öğeye verilen değere de işaret etmektedir.⁷⁴ Yıldızla süslü harfleri ile güneşin ışınları gibi parlayan âyetler; arşı, gökyüzünü ve yeri ihtiva eden “Kürsî” anlamıyla Allah’ın azameti karşısında insanın acziyetinin ifadesidir.⁷⁵ İslâm’ın ilk kubbeli yapısı kabul edilen Kubbetü’s-Sahra’nın zirvesine Bakara sûresi’nin 255. âyeti nakşedilerek kâinatın asıl hükümdarının ve sonsuz güç sahibinin Cenâb-ı Hâk olduğu hakikati, tüm cihana duyurulmak istenmiş olmalıdır.⁷⁶ Kubbetü’s-Sahra’da Âyetü’l-kürsî’nin nakşedildiği bir başka yer kuzeybatı cephesidir. Âbbâsî halifesi Muktefi-Billâh (902-908) dönemine ait olduğu tahmin edilen altın yıldızlı kitâbenin baş kısmında söz konusu sûrenin ilgili âyetinden sadece birkaç kelime bulunmaktadır. Allah’ın birliğini, ebedî ve ezeli oluşunu ikrar eden bu âyetler tıpkı gök kubbenin altında olduğu gibi bu kubbenin altında İslâm ümmetinin birliğine bir işaret olarak yazılmış gibidir. Nitekim yılın muhtelif günlerinde İslâm coğrafyasının çeşitli yerlerinden Kubbetü’s-Sahra’ya yapılan ziyaretlerde kılınan namazlar bu tevhidin bir fotoğrafını daimi olarak vermektedir.

Resim 17. Kubbetü’s-Sahra Âyetü’l-Kürsî kuşak yazısı

⁷³ Berchem, *Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum Deuxième Partie Syrie du Sud: Tome Deuxième - Jérusalem "Haram"*, 371.

⁷⁴ Nitekim Anadolu coğrafyasında Konya Karatay Medresesi’nin kubbe göbeğine ve kasnağına, Beyşehir Eşrefoğlu Camii’nin yine kubbesine Âyetü’l-kürsî’nin (Bakara 2/255) nakşedilmesi bu geleneğin devamlılığına örnektir. Bunun dışında Kılıç Ali Paşa Camii, Süleymaniye Camii gibi pek çok caminin beden duvarlarına; Konya Alâeddin, Konya Aziziye, Ankara Arslanhane, Niğde Sungurbey Camilerinin mihrab bordürlerinde mezkûr sûreye yer verilmiştir. Bk. Murat Sülün, *Kur’an’dan Sa’nata* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 1/84-95. Ali Uzay Peker, “Evrenin Binası: Mimaride Yazı ve Kozmolojik Anlam”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2*, ed. Ali Uzay Peker ve Kenan Bilici, (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006), 36.

⁷⁵ Fevzi Güneş, “Anadolu-Asya İlişkisi İçerisinde Kuşak Yazı Geleneği”, *Sanatta Anadolu Asya İlişkileri: Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı’ya Armağan*, ed. Turgay Yazar (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2006), 200; Necipoğlu, “The Dome of the Rock as Palimpsest”, 46.

⁷⁶ Necipoğlu, “The Dome of the Rock as Palimpsest”, 46.

Kubbetü's-Sahra'nın dış sekizgen duvarının güney cephesinden başlamak suretiyle güneybatı istikametinde devam eden Mehmet Şefik Efendi imzalı Yâsîn sûresi kuşak yazısı, Harem-i Şerif'i ziyaret eden Müslüman-gayr-i müslim herkesin dikkatini çekmektedir. Yapının dış cephesi Emevî dönemi cam mozaikle tezyin iken (yahut Kânûnî döneminde çinilerle müzeyyen hale getirildiğinde) yine aynı sûrenin var olup olmadığı şimdilik cevabını bekleyen sorulardandır. Bununla birlikte 1292/1875 tarihli yazı kuşağının neden nakşolunduğu sorusu, kanaatimizce Yâsîn sûresinin İslâm'daki önemiyle ilişkili olarak yanıtlanabilir. Hadis kitaplarında "kalbü'l-Kur'ân" olarak nitelenen sûrenin Mescid-i Aksâ mahallinin yaklaşık 4 metre yukarısına ve neredeyse orta noktasında bulunan Kubbetü's-Sahra'ya işlenmesinin arka planında âdetâ Harem'in de kalbini gösterme amacı yatmaktadır. Kudüs'ün hangi noktasından bakılırsa bakılsın sekizgen planı, altın kubbesi, mavi çinileri ve gerdanlığında yer alan Yâsîn sûresi ile mukaddes mekânın merkezini gösteren Kubbetü's-Sahra, önemini sadece kutsal kayadan değil aynı zamanda üzerine nakşolunan Kur'an âyetlerinden de almaktadır. Âbidevî yapıya işlenen âyetler ise bir manada Kur'an'ın estetik-görsel tebliğini yerine getirmektedir.⁷⁷ Çift taraflı etkileşim diyebileceğimiz bu durum mekâna anlam katarken âyetlere aşına olunmasını böylece Allah'ın emirlerinin hatırlanmasını da sağlamaktadır.

Resim 18. Kubbetü's-Sahra'nın güneybatı cephesi ve Yâsîn Sûresi

⁷⁷ Ahmet Gedik, "Kur'an'ın Estetik Tebliği: Kubbetü's-Sahra'nın Osmanlı Dönemi Yazı Kuşakları ve Ayet Kitâbeleri", *Osmanlı'dan Günümüze Kur'an ve Hüsn-i Hat: Sempozyum Bildiri Metinleri: 01-03 Kasım 2013*, ed. Recep Orhan Özel (Osmanlı'dan Günümüze Kur'an ve Hüsn-i Hat Sempozyumu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 237.

Resim 19. Kubbetü's-Sahra Yâsîn Sûresi batı cephesinden kesit

Silsile Kubbesi

Kubbetü's-Sahra platformunda erken döneme ait olan ve Harem-i Şerif'in en büyük üçüncü yapısı kabul edilen Silsile Kubbesi'nin mihrabına 969/1531-1562 tarihli tecdid kitâbesi yerleştirilmiştir. Bu kitâbenin başına Sâd sûresinin 26. âyetinin yazılması dikkat çekicidir. Mihrab kitâbelerinde pek tesadüf edilmeyen bu âyetin Silsile Kubbesi'ne neden nakşedildiğinin tarihî arka planını izah etmeden önce konuyu anlamada faydalı olacağından kitâbenin metnini vermek gerekmektedir:

Rahmân ve Rahîm Allah'ın adıyla. Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık; onun için insanlar arasında adaletle hükmet; nefsin isteklerine uyma, sonra seni Allah yolundan saptırır.⁷⁸ Kerim ve azîm olan Allah doğru söyledi. Bu şerefli makamın çinilerinin yenilenmesini Beyazîd Han oğlu Selim oğlu Sultan Efendimiz Sultan Süleyman -Allah onun saltanatını daim kılsın ve devletini kıyamete kadar ebedileştirsin- 969/1561-1562 senesinde emretti.⁷⁹

Eski dönemlerden beri Mahkeme-i Dâvûd olarak bilinen Silsile Kubbesi, Dâvûd Peygamber'e adaletin dağıtılmasında yardımcı olan bir zincirin anısına Abdülmelik b. Mervân zamanında yapılmıştır ve Kubbetü's-Sahra ile yaşıttır.⁸⁰ Kimi kaynaklarda Hz. Dâvûd'un oğlu Hz. Süleymân'ın adalet mekânı olarak da tanımlanmaktadır.⁸¹ Bir anma yeri olmasının yanı sıra yapının Kubbetü's-Sahra için model veya beytül-mâl olarak inşa edildiğini söyleyenler de vardır.⁸² Kur'an'da hükümlerine Allah'ın şahit olduğu kimseler olarak zikredilen bu iki Peygamberin adalet dağıttığı yer olduğu kabul edilirse bu adaletin varisleri olan Hz. Muhammed'in ümmetinin, zincirin bir kez daha gökten ineceği kıyamet

⁷⁸ Kur'an Yolu, çev. Hayrettin Karaman vd., (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), Sâd 38/26.

⁷⁹ Kitâbenin Metni:

بسم الله الرحمن الرحيم يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ صَدَقَ اللَّهُ الْعَظِيمُ
الكریم أمر بتجديد هذا الكاشاني المقام الشريف السلطاني مولانا السلطان سليمان بن سليم بن بايزيد خان خلد الله ملكه وأبد دولته إلى يوم
(!)الميعاد في سنة تسع وستين وتسع مائة

Okunuşu: "Bismillâhirrahmânirrahîm. Yâ dâvudu innâ cealnâke halîfeten fi'l-arzi fehküm beyne'n-nâsi bi'l-hakkı velâ tettebi'l-hevâ feyüdilleke an sebîl'il-lâhi sadaka'llâhu'l-azîmü'l-kerîm Emera bi-tecdîdi hâze'l-kâşânî'l-makâmi'ş-şerîfi es-sultânî mevlânâ es-sultânü Süleymanü'bni Selimi'bni Bâyezîd Hân hallede'l-lâhu mülkehû ve ebbede devletehû ilâ yevmi'l-mîâdi fi seneti tis'in ve sittine ve tis'imietin" Soycan, "Kudüs Harem-i Şerif Kitâbelerinin Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi", 330.

⁸⁰ Berchem de bu kubbeyi eserine Kubbetü's-Silsile veya Mahkame-i Dâvûd ismiyle almıştır. Bk Berchem, *Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum Deuxième Partie Syrie du Sud: Tome Deuxième - Jérusalem "Haram"*, 173; Heba Mostafa, "From the Dome of the Chain to Mihrâb Dâ'ûd: The Transformation of an Umayyad Commemorative Site at the Haram Al-Sharif in Jerusalem", *Muqarnas* 34 (2017): 10-11.

⁸¹ Necipoğlu, "The Dome of the Rock as Palimpsest", 41.

⁸² Mostafa, "From the Dome of the Chain to Mihrâb Dâ'ûd", 11; Myriam Rosen-Ayalon, "The Early Islamic Monuments of Al-Haram Al-Sharîf: An Iconographic Study", *Qedem* 28 (1989), 26.

gününe kadar Allah'ın mülkünü yönetmek üzere görevlendirildikleri kabul edilebilir.⁸³ Bu bağlamda Silsile Kubbesi'nin bu görevi simgeleyen görsel bir hatırlatıcı olarak inşa edildiğini söylemek mümkündür.⁸⁴ Dâvûd sûresi olarak da bilinen mezkûr sûrenin ilgili âyetinin kitâbenin başında yer alması, mekânın inşa edilme gerekçesiyle uyumlu gözükmektedir. Bahse konu âyette Cenab-ı Hak, yeryüzündeki halifesi Hz. Dâvûd'a nefsinin isteklerine uymadan adaletle hükmetmesini emretmektedir. Esasında kitâbe, Silsile Kubbesi ile Hz. Dâvûd'un adaleti arasındaki ilişkiyi vurgulamak için nakşedilmiş gibi görünmektedir.⁸⁵ Özellikle Sâd sûresinin âyetlerinin Kur'an'da hilâfetin bahşedilmesinin zikredildiği iki örnekten biri ve adaletin dağıtımının mimari bir mekân olarak mihrabla ilişkilendirildiği tek örnek olduğu göz önünde bulundurulduğunda yazı-mekân arasındaki ilişki daha da netleşmektedir.⁸⁶ Osmanlı dönemi kitâbelerinde alışlageldiği üzere mihrab nişi üzerine celi sülûs ile yazılan kitâbe, uzaktan görünmeye ve okunmaya müsaittir.

Resim 20. Silsile Kubbesi kitâbesi

Resim 21. Silsile Kubbesi günümüz görünümü

⁸³ Bk. el-Enbiyâ 21/78. Necipoğlu, "The Dome of the Rock as Palimpsest", 43.

⁸⁴ Mostafa, "From the Dome of the Chain to Mihrâb Dâ'ud", 12.

⁸⁵ Mostafa, "From the Dome of the Chain to Mihrâb Dâ'ud", 13.

⁸⁶ Diğer örnek Hz. Âdem'in hilâfetine atıfta bulunan el-Bakara 2/30'dır. Bunların dışında insanın Allah'ın halifesi olduğunu vurgulayan âyetler için bk. el-En'âm 6/165; Yûnus 10/73, 14; en-Neml 27/62; Fâtır 35/39; el-A'râf 7/69, 74. Mostafa, "From the Dome of the Chain to Mihrâb Dâ'ud", 13.

Sonuç

Kudüs Mescid-i Aksâ örnekleminde âbidevî yazıların mekânın anlamlandırılmasına etkisini konu edinen bu çalışma, çeşitli Müslüman devletlere ait misallerle kitâbe-mekân arasındaki çift taraflı etkileşimin izini sürmüştür. Bunu yaparken kitâbenin nakşedildiği dönemin şartları, tarihî arka planı ve muhtevası nazar-ı itibara alınmış; tezyinî vasıfları, harf hususiyetleri çalışmanın hacmini aşacağı düşüncesiyle kapsam dışı bırakılmıştır. Bu noktadan hareketle yaklaşık 144 dönümlük alana sahip Mescid-i Aksâ mahallinde inşa, tecdid, tamir, âyet, hadis gibi çeşitli konuları muhtevî çok sayıda kitâbeden gerek yazı tezyinatı gerekse içerik cihetinden dikkat çekici olanlar ve anıtsal yapıda bulunanlar tercih edilmiştir. İslâm'ın ilk yıllarından itibaren mimari bezemenin odağı olan yazının, mekânın kullanımı ve anlamına dair ipuçları barındırdığını gösteren makalede ulaşılan sonuçlar şöyle özetlenebilir:

Tarihin çeşitli dönemlerinde birçok aşamadan geçerek bir sonraki nesle intikali sağlanan mimari yapılar, üzerindeki kitâbeleri zımnî veya aşîkar etkilemiştir. Harem-i Şerif örneğinde mekânın etkilediği kitâbeler arasında Fâtımî dönemine ait Kible Mescidi yazı kuşağını göstermek mümkündür. Zâhir el-Fâtımî dönemine ait bu kitâbenin en mühim vasfı, "Mescid-i Aksâ" ibaresinin geçtiği İsrâ sûresinin ilk âyetinin baş kısmı yazılmış olmasıdır. Harem-i Şerif'e önceki dönemlerde bu âyet nakşedildiyse bile günümüze kadar gelmemiş ve hakkında bir bilgiye de rastlanmamıştır. Bu durumda Fâtımî iktidarında Kible Mescidi'ne nakşedilen âyetin tamamen tezyinî amaçlı ve rastgele yazıldığını söylemek zordur. Halife Zâhir'in babası Hâkim-Biemrillâh'ın hilâfet yıllarında genel olarak Kudüs, hususen Harem-i Şerif bölgesinde yapılan çalışmalara bakıldığında kitâbenin nakşedilme sebebi daha anlaşılır olmaktadır. Bu âyetten hareketle Şii-Fâtımî devletinin mekânın öneminin dinî kanıtını görünür kılmak gayesiyle kitâbeyi nakşettiği söylenebilir. Aynı zamanda Emevîler'in Kubbetü's-Sahra'daki revak kemerlerinin üzerine işlenen yazı kuşağına mukabil Fâtımîler Kible Mescidi'nin orta sahnundaki kemerin üst kısmına Fâtımî kitâbesini konumlandırarak Mescid-i Aksâ'da günümüze kadar gelen varlığını göstermiştir. Latin Haçlı Krallığından Kudüs'ü alarak Mescid-i Aksâ mahallini aslî kimliğine kavuşturan Selâhaddin-i Eyyûbî'nin ilk kitâbeyi Kible Mescidi mihrabına yerleştirmesi, mihrabın İslâm dininde ve camilerdeki hususi önemiyle ilgilidir. Yine bu dönemde Kubbetü's-Sahra'nın kubbe kasnağına Hz. Mûsa'dan bahseden Tâhâ sûresinin ilk âyetlerinin işlenme sebebini mekânın özelliğinden bağımsız izah etmek zordur. Çünkü bu kubbenin altındaki kaya, Hz. Mûsâ'nın kiblesi olarak da bilinmektedir. Kubbetü's-Sahra mihrabına nakşedilen Ankebût sûresinin ilgili âyetlerinde namazdan bahsedilmesi ise mihrab-namaz ilişkisinden ileri gelmektedir. Memlük hilâfetinde Kubbetü's-Sahra merdivenlerindeki kemerlerin yenilenmesi sırasında kitâbelerin baş kısmına Tevbe Sûresinin 18. âyetinin yazılmasının arka planında Mescid-i Aksâ'nın tamamının mescid kabul edilmesiyle ilgisi bulunmaktadır. Osmanlı döneminde tecdid edilen Silsile Kubbesi mihrab kitâbesine Hz. Dâvûd'dan bahseden Sâd sûresinin nakşedilmesi ise mekânın eski dönemlerde Dâvûd Peygamberle ilişkilendirilmesinden kaynaklanmaktadır.

Yazının gücünün mekâna galebe geldiği kitâbelerin başında ise Kubbetü's-Sahra Emevî kuşak yazısı gelmektedir. Kaynaklarda yeteri kadar bahsi geçmeyen bu kitâbe esasında

âbidevî yapıdaki İslâm yazısının hem en erken örneği hem de ilk kuşak yazısı kabul edilmektedir. Yaklaşık 240 metre uzunluğundaki Emevî yazı kuşağında 6 sûreden 14 âyet ile kelime-i tevhid, salavât-ı şerife, dua cümleleri ve inşa kitâbesi bulunmaktadır. İslâm geleneğinde mimari yapıların muhtelif kısımlarına âyet yazılmasının ana gayelerinden biri Kur'ân-ı Kerim'i görünür kılmaktadır. Bu amaçla bir taraftan bahse konu âyetlerin Müslümanın hayatındaki bağlayıcılığı vurgulanırken diğer taraftan şehre ziyarete gelen yahut orada meskûn gayr-i Müslimlere yönelik bir mesaj niteliği taşıdığı da söylenebilir. Yazıların muhtevasının mekânla uyumlu olmasına dikkat edilmesinin sebeplerinden biri de bu olmalıdır. Nitekim Emevî kuşak yazısında sadece âyetler değil Kur'an dışı ifadeler de hem birbiriyle hem de bulundukları mimari yapının inşa edildiği dönemin özellikleriyle uyumludur. Öyle ki Emevî iktidarından sonra Harem-i Şerif'i muhafaza eden Abbâsî hilâfetinde mezkûr yazı kuşağından Abdülmelik'in adının silinip el-Me'mûn'un isminin yazılmasının arka planında da dönemin etkisi vardır. Bu bağlamda yapılan tahrifatı yeni siyasi otoritenin Emevî hilâfetine tepkisi olarak yorumlamak imkân dâhilindedir.

İslâm dünyasında Müslüman kimliğinin mekâna vurulmuş mührü hükmünde olan kitâbeler arasında ise Kubbetü's-Sahra'ya Osmanlı döneminde nakşedilen Yâsîn sûresi sayılabilir. Kur'ân'ın kalbi olarak nitelendirilen mezkûr sûrenin Harem-i Şerif'in kalbi konumundaki Kubbetü's-Sahra'ya, göze ve gönle hitap edecek şekilde işlenmesi, mekânın İslâm'daki yerini vurgulama amacına matuftur.

Çok sayıda devletten örnekler sunarak muayyen bir bölgede yazı-mekân ilişkisinin anlam boyutunu mercek altına alan bu çalışmanın neticesinde kitâbelerin bir yapıyı sadece süslemediği bilakis inşa sebebi, dinî önemi, fonksiyonu başta olmak üzere pek çok özelliğine vurgu yapacak şekilde nakşedildiği anlaşılmaktadır. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren bazı kitâbelerin yazı kuşağı olarak tasarlanmasının sebebi ise mekânın önemini vurgulamanın ve estetik etkisinin yanı sıra muhatabın verilmek istenen mesajı kolayca algılanmasını sağlamak arzusunun kaynaklanmalıdır.

Beyanname:

1. **Etik kurul izni:** Bu çalışma için gerekmemektedir.
2. **Katkı oranı beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
3. **Çıkar çatışması beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

KAYNAKÇA

- el-Ârif, Ârif. *el-Mufasssal fî târihi'l-Kuds*. Kudüs: Matbaatü'l-Maârif, 1999.
- Berchem, Max van. *Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum Deuxième Partie Syrie du Sud: Tome Deuxième - Jérusalem "Haram."* Caire: Institut Français D'archéologie Orientale, 1925.
- Berchem, Max van. *Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum Deuxième Partie Syrie du Sud: Tome Premier - Jerusalem "Ville."* Caire: Institut Français D'archéologie Orientale, 1922.

- Bilgiç, Cahid. "Memlûk Devletinde Sultanların Ünvân Lakab ve Nisbeleri". Yüksek Lisans, Ankara Hacı Bayram Veli Ünivesitesi, 2019.
- Blair, Sheila. "The Power of the Word: Ayyubid Inscriptions in Jerusalem." *Ayyubid Jerusalem: The Holy City in Context 1187-1250*, ed. Robert Hillenbrand ve Auld Sylvia, 118-28. London: Altajir Trust, 2009.
- Boydaş, Nihat. *Ta'lik Yazıya Plastik Değer Açısından Bir Yaklaşım*. M.E. B., 1994.
- Bozkurt, Nebi. "Kubbetü's-Sahre." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26:304-8. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.
- Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Aksâ." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29:268-71. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh* 9. Beyrut: Dârü Tavkı'n-Necâh, 1422.
- el-Cellâd, İhâb. *Meâlimü'l-Aksâ tahte'l-micher*. Kudüs: Merkezü Beyti'l-Makdis li'l-Edeb, 2017.
- Çam, Nusret. *İslamda Sanat Sanatta İslam*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.
- Çok, Beste. "Anadolu Selçuklu Dönemi (1071-1308) Çinili Mihraplarda Alınlık Tezyinatı." *Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR)* 5, no. 27 (2018): 2694-2702.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistânî. *Sünen-i Ebû Dâvûd* 7. Dârü'l-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Elias, Jamal J. Hz. *Ayşe'nin Minderi İslam'da Dini Sanat, Algı ve Pratik*. çev. İsa İlkey Karabaşoğlu. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.
- Gedik, Ahmet. *Hat Sanatı Bakımından Kudüs ve Çevresindeki Eyyûbî Kitâbeleri*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020.
- Gedik, Ahmet. "Kur'an'ın Estetik Tebliği: Kubbetü's-Sahra'nın Osmanlı Dönemi Yazı Kuşakları ve Ayet Kitâbeleri." *Osmanlı'dan Günümüze Kur'an ve Hüsn-i Hat: Sempozyum Bildiri Metinleri: 01-03 Kasım 2013*, ed. Recep Orhan Özel, 237-50. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Grabar, Oleg. *İslam Sanatı Çalışmalarının İnşası IV: Kudüs*. çev. F. Tülay Kazancı. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2024.
- Grabar, Oleg. *İslam Sanatının Oluşumu*. çev. Yavuz Nuran. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 1998.
- Grabar, Oleg. *The Shape of the Holy: Early Islamic Jerusalem*. Princeton: Princeton University Press, 1996.
- Gûşe, Muhammed Hâşim Mûsâ. *Târîhü'l-Mescidi'l-Aksâ: Delîlun eseriyyun târîhiyyun li'l-meâlimi'l-İslâmiyye fi'l-Mescidi'l-Aksâ'l-mübârek*. Filistin: Vizâretü'l-Evkâf ve Ş-Suûni'd-Dîniyye, 2002.
- Güç, Ahmet. "Dinlerde Kible Anlayışı." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 11, no. (2002): 1-30.
- Gün, Recep. "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yazı Kullanımı." Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1999.
- Günüç, Fevzi. "Anadolu-Asya İlişkisi İçerisinde Kuşak Yazı Geleneği." *Sanatta Anadolu Asya İlişkileri: Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan*, ed. Turgay Yazar, 193-205. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Hasanoğlu, Eldar. "Haçlılar Döneminde Kudüs." *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, ed. Osman Aydın, 91-95. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2020.
- Hasanoğlu, Eldar ve Nuh Arslantaş. *Kudüs: Vahiyle Kutsanan Şehir*. Albaraka Türk Yayınları, 2021.
- ‘Ârif, ‘Ârif. *A Brief Guide to the Dome of the Rock and Al-Haram al-Sharif*. Jerusalem: Supreme Awqaf Council, 1961.

- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce* 5. Dârü'l-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *İslâm Tarihi: El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi* 11. çev. Abdülkerim Özeydin. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
- Kandemir, M. Yaşar. "Kâ'b el-Ahbâr." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24:1-3. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Kazan, Hilal. "Kudüs'te İslâm Sanatları'nın İzlerini Sürmek," *Din ve Hayat Dergisi*, no. 44 (2022): 80-82.
- Korn, Lorenz. "Ayyubid Mosaics in Jerusalem." *Ayyubid Jerusalem: The Holy City in Context 1187-1250*, ed. Robert Hillenbrand ve Auld Sylvia, 377-87. London: Altajir Trust, 2009.
- Korn, Lorenz. "The Structure of Architectural Patronage in Ayyubid Jerusalem." *Governing the Holy City: The Interaction of Social Groups in Jerusalem between the Fatimid and the Ottoman Period*, ed. Lorenz Korn ve Johannes Pahlitzsch, 71-89. Weisbaden: Reichert Verlag, 2004.
- Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir 3. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir 4. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Maktal, Aynur. "Hüsn-i Hat Tasarımlarında Yazı-Mekan İlişkisi." *2000'li Yıllarda Türkiye'de Geleneksel Türk El Sanatlarının Sanatsal, Tasarımsal ve Ekonomik Boyutu Sempozyumu Bildirileri*, 197-201. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Milwright, Marcus. *Dome of the Rock and Its Umayyad Mosaic Inscriptions*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016.
- Mostafa, Heba. "From the Dome of the Chain to Mihrâb Dâ'üd: The Transformation of an Umayyad Commemorative Site at the Haram Al-Sharif in Jerusalem." *Muqarnas* 34 (2017): 1-22.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-Sahih* 8. Türkiye: Dârü't Tıbbâti'l Âmire, 1334.
- Necipoğlu, Gülru. "The Dome of the Rock as Palimpsest: 'Abd Al-Malik's Grand Narrative and Sultan Süleyman's Glosses." *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World* 25 (2008): 17-105.
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünen-i Nesâî* 8. Kahire: elMektebetü'l-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1930.
- O'Kane, Bernard. "Monumental Calligraphy in Fatimid Egypt: Epigraphy in Stone, Stucco, and Wood". *The World of the Fatimids*, ed. Assadullah Souren Melikian-Chirvani, 142-59. Toronto-London: Aga Khan Museum: The Institute of Ismaili Studies, 2018.
- Öz, Mustafa. "Hâkim-Biemrillâh." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15:199-201. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Özkafa, Fatih. *Hat Sanatı Osmanlı'dan Bugüne*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2023.
- Öztürk, Murat. "Zâhir el-Fâtımî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44: 88-89. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Peker, Ali Uzay. "Evrenin Binası: Mimaride Yazı ve Kozmolojik Anlam." *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı* 2, ed. Ali Uzay Peker ve Kenan Bilici, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006.
- Pruitt, Jennifer. "The Fatimid Holy City: Rebuilding Jerusalem in the Eleventh Century". *Re-Assessing the Global Turn in Medieval Art History*, ed. Christina Normore, 35-56. Amsterdam: ARC Humanities Press, 2018.
- Q'Kane, Bernard. "Orta Çağ Kahiresi'nde Anıtsal Kitabelerin Mecra ve Mesajları." *İslam Dünyasında Hat ve Mimari*, ed. İrvin Cemil Schick ve Mohammad Gharipour, 547-64. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2020.

- Qleibo, Ali. *Mamluk Architectural Landmarks in Jerusalem*. Jerusalem: Old City of Jerusalem Revitalization Program (OCJRP)-Taawon, 2019.
- Rosen-Ayalon, Myriam. "The Early Islamic Monuments of Al-Ḥaram Al-Sharīf: An Iconographic Study." *Qedem* 28 (1989): 3-73.
- Schick, İrvin Cemil. "Şehrin Yok Edilmekte Olan Yazılı Hafızası: Kitabeler". *Toplumsal Tarih*, no. 238 (2013): 24-29.
- Schick, İrvin Cemil ve Mohammad Gharipour, ed. *İslam Dünyasında Hat ve Mimari*. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2022.
- Serin, Mehtap Gülşen. "Amasya Türk-İslam Mimarisinde Yazı-Mekân İlişkisi." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2024.
- Soycan, Gülşen. "Kudüs Harem-i Şerif Kitâbelerinin Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi." Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2024.
- Sülün, Murat. *Kur'an'dan Sa'nata 1*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Şeşen, Ramazan. "Kâdî el-Fâzıl." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24:114-15. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Tatlı, Bekir. *Mimarî Hadisler: Türk-İslam Mimarisini Taçlandıran Peygamber Sözleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ et-. *Sünenü't-Tirmizî* 5. Mısır: Şirketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebi, 1975.
- Topaloğlu, Bekir. "Tâhâ Sûresi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39:379-80. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Tüfekçioğlu, Abdülhamit. *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Tütüncü, Mehmet. "Kubbetüssahra Yazıları." *Düşünce ve Tarih*, no. 40 (2018): 37-44.
- Walls, Archibald G., ve Amal Abul-Hajj. *Arabic Inscriptions in Jerusalem: A Handlist and Maps*. London: World of Islam Festival Trust, 1980.
- Yavuz, Yıldırım. "Mescid-i Aksa ve Mimar Kemalettin." 9, *Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildiriler: 9th International Congress of Turkish Art Contributions*, 3:471-85. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yıldırım. "The Restoration Project of the Masjid al-Aqsa by Mimar Kemalettin (1922-26)." *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World* 13 (1996): 149-64.

Extended Abstract

This study examines the impact of monumental inscriptions on space, specifically in the Al-Aqsa Mosque, considering the historical background, content, and conditions of the period. The aim of the research is to investigate the accuracy of early orientalist claims that inscriptions, especially those containing verses, were written randomly and for decorative purposes. It also tests the hypothesis that writing, a prominent element of architectural decoration since the early years of Islam, contains clues about the importance or characteristics of the space beyond its visual appeal. The Al-Aqsa Mosque was chosen as a sample because it has been under Islamic rule since 638, except for an 88-year Crusader occupation, and has hosted various Islamic states centered on the caliphate. The study seeks answers to questions such as "What is the impact of inscriptions on the space in this approximately 144-acre area, also known as the Haram al-Sharif?" or "Do inscriptions have an influence on the architectural structures of the Haram?"

Field research and literature review have identified more than 100 inscriptions in this sacred space. To stay within the scope of the research, inscriptions on monumental structures from different Islamic periods, including the Umayyad, Fatimid, Ayyubid, Mamluk, and Ottoman periods, were selected based on their decorative features. The Abbasid and Seljuk periods were not included due to the scarcity of inscriptions from these two states in the Haram area and their unsuitability for analysis. Current photographs of the Haram inscriptions and architectural structures are included to clarify the relationship between the inscriptions and the space.

The first of the Al-Aqsa Mosque inscriptions classified in the context of the period is the Umayyad frieze inscription. This inscription, which is not mentioned sufficiently in the sources, is essentially considered both the earliest example of Islamic writing in monumental structures and the first frieze inscription. The approximately 240-meter-long Umayyad inscription frieze contains 14 verses from 6 sūrats as well as the phrase of Tawhid (Oneness of God), salutations, prayer sentences, and a construction inscription. One of the main purposes of writing verses on various parts of architectural structures in the Islamic tradition is to make the Quran visible. While emphasizing the binding nature of these verses in the life of a Muslim, it can also be said that they carry a message to non-Muslims visiting or residing in the city. One of the reasons why attention is paid to the content of the writings being compatible with the space must be this. As a matter of fact, in the Umayyad frieze inscription, not only verses but also non-Quranic expressions are compatible both with each other and with the characteristics of the period in which the architectural structure was built. So much so that the fact that Abd al-Malik's name was erased from the inscription frieze and al-Ma'mun's name was written during the Abbasid caliphate, which preserved the Haram al-Sharif after the Umayyad rule, was also due to the influence of the period. In this context, it is possible to interpret the defacement as a reaction of the new political authority to the Umayyad caliphate.

Another inscription frieze that needs to be taken into consideration in our article examining the connection between the power of writing and space is the Fatimid inscription placed on the northern dome arch in the central nave of the Qibla Mosque. The inscription frieze is the oldest example of the Sūrat al- Isrā' verse 1 inscription in the Al-Aqsa Mosque. Even if this verse was inscribed in the Haram al-Sharif in previous periods, it has not survived to the present day, and no information about it has been found. In this case, it is difficult to say that the verse inscribed in the Qibla Mosque during the Fatimid rule was written entirely for decorative purposes and randomly. The inscription, commissioned by Caliph az-Zahir, specifically aims to emphasize the contributions of the Fatimids to the holy place after the controversial reign of the predecessor. For this, the central nave of the Qibla Mosque was chosen as the most suitable place, corresponding to the Umayyads' Dome of the Rock. Like their Umayyad predecessors, the inscription, which was inscribed with glass mosaic, was written in jali kufic script, in accordance with the characteristics of the period, again on the uppermost part of the space where it was located. Thus, the Shiite-Fatimid state made visible the proof of the Al-Aqsa Mosque in Islam.

It is important that Saladin Ayyubi, who took Jerusalem from the Latin Crusader Kingdom and restored the Al-Aqsa Mosque to its original identity, placed the first inscription in the mihrab of the Qibla Mosque, which is a special place in Islam and mosques. Again, in this period, the inscription of the Sûrat Tâ Hâ, which tells about Prophet Musa, on the Dome of the Rock, also known as the qibla of Prophet Musa, shows the relationship between the verses of the Quran and the architectural structure. It is also possible to evaluate the verses of the Sûrat al-'Ankabût inscribed on the mihrab of the Dome of the Rock in this context.

The Mamluks, who transformed Jerusalem and the Al-Aqsa Mosque into a treasure of monuments in less than three centuries, inscribed inscriptions by considering the harmony with the space in their construction, repair or renovation activities. Among the best examples of this are the inscriptions belonging to the arch chains placed on the steps of the Dome of the Rock. The background of writing the 18th verse of the Sûrat al-Tawba on these arches is related to the acceptance of the entire Al-Aqsa Mosque as a mosque.

Although it was far from the capital, the Ottoman Empire did not neglect the first qibla and third haram of Islam; it showed this with continuous construction and renovation activities. The fact that most of the inscriptions in the Haram architectural structures belong to the Ottoman Empire is the most important evidence of this situation. It is understood that the Haram Ottoman inscriptions, whether processed on tiles or engraved on wood, have a relationship with the architectural structure in which they are located. In particular, the verse inscriptions on the dome drum and outer body walls of the Dome of the Rock prove this situation. Again, the fact that the Sûrat Şâd, which mentions Prophet David, was inscribed on the Dome of the Chain during the reign of Suleiman the Magnificent is due to the association of the place with Prophet David in ancient times.

As a result of this study, which examines the meaning dimension of the relationship between writing and space by presenting examples from many states in a limited specific region, it is understood that the inscriptions do not only decorate a structure, but are inscribed in a way that emphasizes many features, especially the reason for construction and religious importance